॥ पांडुरंग चौसष्टी समाप्त ॥

०००

॥श्रीज्ञानेश्वरमाउली ॥

८. प्रीतिनर्तन : विषयदिग्दर्शन

अंतःकरणातील अनंत जन्मीचे दैन्य नाहींसें करून नित्य सर्वत्र आनंदच आनंद करून सोडणारी ''भक्तेषु गोविंदसरूपकर्त्री प्रेमैकधर्त्री भवरोगहंत्री'' अशा प्रकारची भगवद्भक्ति आपला सौरभ व्यक्त करीत करीत प्रियलीलामहोत्सवाचा अपूर्व मंगलसमारंभ पुढें प्राप्त होणार म्हणून अत्यंत आनंदित होत्साती ''गोविंदानंदसुधे'' चा सुवर्णकलश हातीं घेऊन सद्गुरूचा हस्तावलंब करून अखंड आनंदैकरसांत एकतानता पावलेल्यांना भगवंताच्या रासलीलेंत नानाप्रकारचे अभिनययुक्त लास्य दाखवित दाखवित एकदम प्रगट झालीं. तिचे चार अभिनय असून सहा पदन्यास आहेत.

पदन्यास १ ला -

ज्ञानाने ब्रह्माच्या सच्चिदंशाचे ज्ञान झाले तरी खरा ऐक्यानुभव प्रेमाशिवाय येत नसल्यामुळे प्रेमरूप भगवद्भक्तीची आवश्यकता. अध्यासव्यवहारही प्रेममूलकच आहे. प्रेमाचा एकीकरण स्वभाव. प्रेमांत ज्ञानाचा व अज्ञानाचा अविरोध. ज्ञानानें संसारनिवृत्ति झाल्यावर अंतःप्रेम तो भक्त व बाह्यप्रेम परमेश्वर होतो, व परमेश्वराचे शरीर प्रेममयच असून प्रेम नित्य असल्यामुळें तेंही नित्यच आहे. ज्ञानापेक्षा (य२ उ १४६) भक्तीची श्रेष्ठता. वैषयिक प्रेमाचें आलंबन नित्य बदलणारे असल्यामुळे अखंड चिदानंद मिळत नाही. परंतु भक्तींत प्रेमाचें आलंबन स्वाभिन्न नित्य असल्यामुळें तज्जन्य आनंदही नित्य आहे. याप्रमाणें अखंडानंदेकरून प्रेममय अद्वैतभक्तीचें स्थापन करून तिचे तीन प्रकार सांगून परामधुरश्रैष्ठ्यवर्णनानंतर त्याच प्रेमात श्रीमत्सद्गुरुनाथ ज्ञानेश्वर महाराजांचें चरणीं प्रथमनिरूपणाभिनयसमर्पण.

पदन्यास २ रा -

श्रीगुरुस्तवन. ज्ञानोत्तरभक्तीचे त्रैविध्य. ज्ञानानेंही 'स एवाहंता' येते, परंतु ती वागृण उत्पन्न करीत असून प्रेमज 'स एवाहंता' त्याचा नाश करिते व त्या प्रक्रियेनें तर वागृण मुळी उत्पन्नच होत नाहीं. जीवनमुक्त्यर्थ भक्तीची अपेक्षा. मनोनाश व वासनाक्षय यांच्या अभ्यासाबद्दल स्वामी विद्यारण्यांचें व वासिष्ठमत. विद्यारण्यांचा स्वग्रंथविरोध. भक्तीनें मनोनाश व विरक्त्याद्याभ्यास लवकर साधतो. भक्तीशिवाय योगाचें वैयर्थ्य. सर्व वृत्ती भगवंतांचें ठिकाणीं अर्पण केल्यानेंच खरी एकतानता होते. त्याकरिता प्रथम 'तस्यैवाहंता'रूप प्रथमभक्तिसिद्धि. भगवंतास, आपल्यावर अत्यंत प्रेमकरणारा, आप्त समजून त्या त्या प्रमाणे त्याचें ठिकाणीं संयोगवियोगाची भावना धरून आपले निरनिराळे विकार अर्पण करण्याच्या प्रक्रिया. याप्रमाणे परमेश्वरास अथवा श्रीगुरूस मातापिता कल्पून त्याच्या लालनांतच एकतानता पावणें. उपसंहार.

पदन्यास ३ रा -

वत्सलरस - श्रीगुरुस्तवन. भक्तीने अखंड समाधि साधतो. भगवद्भक्तांना व्युत्थानींही नित्य समाधिच असतो. समाधीतहून श्रीगुरुभक्तीचें श्रैष्ठ्य. वात्सल्यप्रेमाचें लक्षण आलंबनोद्दीपन-विभावानुभावादिकेकरून वत्सलरसास शास्त्रीयस्वातंत्र्य. त्याचें रहस्य. वात्सल्यभक्तीचा इतिहास व तिची मार्मिक वर्णनपर प्रक्रिया.(य२उ.१४७)

पदन्यास ४ था :-

श्रीगुरुस्तवन. अनध्यस्तविवर्तलक्षण. जीवन्मुक्तीनंतर विदेहमुक्तीचें यौक्तिक वैयर्थ्य. जीवन्मुक्तींतील वाचाऋण मरून फेडणें शक्य नाहीं; त्याच्या करिता भगवद्भक्तीची आवश्यकता. भक्ति आणि मुक्ति हे केवळ कोरडे आग्रहवृत्तिमूलक शब्दच असून वास्तविक एक प्रेमानंद हाच खरा आहे. अद्वैतांत भक्तीचे अनुभवगम्यत्व. निष्कामभक्ति 'तमसः परिणाम' म्हणणारांचे खंडन. भक्तीचें ठिकाणी अलंकारशास्त्ररीत्या रससिद्धि. सशान्तश्रृंगारान्त परिणाम पावणारी परा मधुरभक्ति. आलंबनोद्दीपन-

विभावानुभवावादिकें करून अलंकारशास्त्रीय रित्या तिची सिद्धि. तिचा इतिहास.

पदन्यास ५ वा -

श्रीगुरुस्तवन. प्रेमाचे प्रकार. श्रीमन्नारदाचार्य व शांडिल्य यांचें मतांचा समन्वय व स्वीकार. पराभक्तिनिष्ठ मधुररसाचे दोन प्रकार. संभोग व विप्रलंभ. संभोगश्रृंगाराचे गुप्त व स्पष्ट असे दोन प्रकार. अहंकारादि कुटुंब कल्पून आपण परस्त्री होऊन भगवंताचे ठिकाणी मनसा रममाण होणे याला गुप्त व त्याच्याच व्रजगोपिकांप्रमाणे तीव्रसंवेगास प्रकट संभोगश्रृंगार म्हणतात. संभोगश्रृंगाराच्या दोन्ही प्रकारांचें सोदाहरण स्पष्टीकरण,

पदन्यास ६ वा -

प्रेमाचे वियोगोपलालनरहस्य. रासानंतर भगवदंतर्धानाचे प्रयोजन. अद्रवीभूतचेतसि ब्रह्मानुभवास ज्ञान म्हणतात, व तेच द्रवीभूत झालें म्हणजे भगवद्भक्ती होते. द्रवत्व तापाने उत्पन्न होत असून भक्ति तर शांतरसात्मक आहे, या आक्षेपाचे फारच मार्मिकरीतीनें निराकरण. विप्रलंभश्रृंगाराचे दोन प्रकार - गुप्त व प्रकट. पहिल्यांत वृत्तीस सखी कल्पून तिच्याकडेस प्रियविरहोपलालन. दुसऱ्यांत तीव्रसंवेगाने प्रत्येक (य २ उ १४८) दृश्य वस्तु सखी वाटून तिजपाशीं निजप्रियविरहवृत्तकथन. अत्यंत विरहाकुल असल्यामुळें विप्रलंभानें सद्गुरुविश्वासवृत्तिसंगतीनें परमेश्वराविर्भाव होऊन विरहिणीच्या सर्व वृत्ती एकदम आपल्या परमप्रियाच्या चरणारविंदीं तल्लीन होऊन एकतानता पावतात. याचें सोदाहरण स्पष्टीकरण. उपसंहार.- प्रकाशक

- श्रीनिवासशास्त्री हरदास.

८. प्रीतिनर्तन

पदन्यास १ ला

॥ प्रियारूपपरिचय ॥

॥ श्रीमत्सद्गुरु ज्ञानेमाउलीसमर्थ ॥

जय जय सद्गुरु विज्ञानमेरो । जय जय सद्गुरु चित्सुखमहामेरो ।
प्रणतजनकल्पतरो । दीनोद्धारुकारणा ॥१॥
जयाचे वचन स्वयंभ । रिचवितां अमृताचे कुंभ ।
हृदया निघती कोंभ । ब्रह्मसुखाचे ॥२॥
तया श्रीगुरुचिया कृपा । सोयिरे लज्जाप्रतापा ।
सांडोनि मार्ग सोपा । नर्तनाचा हा ॥३॥
नाचणियाचा भर । नेणें आपआपणा सपूर ।
परी तया नेणणीं बिढार । जाणणियाचें ॥४॥
मोडावया अज्ञाना । वरिष्टता ये ज्ञाना ।
परि ऐक्याचिया खुणा । प्रेमवशे ॥५॥

अर्थ :- हे ब्रह्मज्ञानाच्या थोर मेरूपर्वतरूप श्रीगुरो, तुमचा जयजयकार असो. हे चैतन्य व सुख यांच्या मेरूपर्वतरूप श्रीगुरो, तुमचा जयजयकार असो. तुला जे अनन्यभावाने शरण येतात त्यांना तूं कल्पतरुप्रमाणे फलरूप होतोस, तूं दीन जनांचा उद्धार करणारी केवळ करुणेची मूर्ति आहेस. १. ज्यांच्या मुखातील निघालेले स्वयंस्फूर्त बोल हे सर्वतोपरि कल्याणकारी अमृत भरलेले कुंभच आहेत, ते हृदयामध्ये रिचविल्या गेले असता हृदयाला ब्रह्मसुखाचे कोंभ येतात, म्हणजे ब्रह्मसुख प्राप्त होते.२. त्या श्रीगुरुची कृपा प्राप्त व्हावी म्हणून, लाज उत्पन्न करणारा लौकिक सोयरिक संबंध सोडून देऊन हा सोपा, प्रेमाने नाचण्याचा, मार्ग स्वीकारीत आहे. ३. नाचणे भर रंगात आले असता तो नाचण्याचा पूर आलेला भर आपल्याला जाणत नाही. अत्यंत प्रेमात देहभान नाहीसे होते. पण त्या देहभान नसलेल्या स्थितीत जाणणे मात्र राहतेच. (बिढारस्थिती) ४. आत्मविस्मृतिरूप अज्ञान नाहीसे करते म्हणून आत्मज्ञानाला मोठेपण प्राप्त झालेले आहे. पण स्वाभाविक ऐक्य प्रेमानेच होते. (आत्मज्ञानाने अज्ञान नाहीसे होऊन जीवशिव ऐक्याची

जाणीव उरते, पण प्रेमात तीही उरत नाही. व स्वाभाविक ऐक्य होऊन राहते.) ५.

असज्जडविनिवृत्ति । सच्चित्पदाचिया हाती ।
परी करतळीं राबती । आनंदाच्या ॥६॥
'एऱ्हवी सच्चिदानंदभेदें । चालिली तीन्ही पदें ।
परी तीन्ही उणी आनंदे । केली येणें ॥७॥ (अमृ. प्रक. ५ ओ. ६)
तो आनंद उत्तम । लिंगलिंगी प्रेम ।
म्हणोनि चिन्होद्गम । भिन्न नाहीं ॥८॥
हो कां मिथ्याज्ञान । तें निवारील विज्ञान ।
परी प्रेमे पाहतां जाण । अविरोधीं ऐक्य ॥९॥
अध्यासप्रेमूजना । आत्मप्रोचिया खुणा । (य२.उ.१५०)
परी अविस्मरणा । आणिती ना ते ॥१०॥

अर्थ :- अज्ञानामुळे उत्पन्न झालेल्या खोट्या व जड भावांचा नाश, सत्य (किंवा नित्यता) व चैतन्य हे भाव चित्तात ठसल्याने होतो. पण ते दोन्ही भाव ब्रह्मानंदप्राप्तीच्या स्वाधीन आहेत. ६. सत् चित् व आनंद हे ब्रह्माचे अंश पृथक् नसले तरी जीवाला त्याच्या वृत्तीमुळे ते पृथक् भासतात. त्यांचा हा पृथक्पणा एका आनंदातच नाहीसा होतो. (चित्तवृत्तीवर ब्रह्मानंद खेळू लागल्यावाचून सत् व चित् हे भाव प्रत्ययास आले तरी सारखे टिकून रहात नाहीत किंवा सच्चिदानन्द ब्रह्मास्थिति ब्रह्मानंद प्राप्त झाल्यावाचून अखंड टिकत नाही, असा अर्थ) ७. तो उत्तम असा आनंद लक्षण व वस्तु अशा रूपाने एकरूप असल्यामुळे लक्षणरूपाने भिन्न पडत नाही, म्हणजे प्रेम ही वस्तु वस्तुरूपाने व लक्षणरूपाने निरनिराळी सांगता येत नाही व होतही नाही. ८. भ्रांतीने मिथ्या वस्तुज्ञान भासले तर ते यथार्थ ज्ञानाने नाहीसे होऊ शकते, असा मिथ्या ज्ञानाचा व यथार्थ ज्ञानाचा विरोध आहे. पण प्रेमाचे नवल असे आहे की ते मिथ्या वस्तूशीहि अगदी अविरोधानें ऐक्य करू शकते. ९. ज्या लोकांना भ्रांतिजन्य मिथ्यावस्तूंचे प्रेम आहे त्यांचे ठिकाणी देखील आत्मप्रेमाची लक्षणे दिसून येतात. पण तें प्रेम (त्या खुणा) त्या मिथ्या

वस्तूहून यथार्थ आत्मा निराळा आहे, असे आत्मस्वरूपाचे स्मरण करून देत नाही. १०.

मग जो स्वप्रेम । तो नित्य कैसा नोहे परम ।
तया प्रेमींच संभ्रम । अनध्यस्तविवर्ताचा ॥११॥
जडचेतनीं सुंदरता । अध्यासीं प्रेमू करी ऐक्यता ।
प्रेमाचा ऐक्यकरण स्वभाव नसता । तरी न होता अध्यास ॥१२॥
मी देह मम नंदन । हे जरी जाहले भ्रमेकरून ।
तरी येथ गूढ खूण । कीं प्रेम संपूर्ण लोपला नाही ॥१३॥
भ्रमें लोपतां जरी प्रेमू । तरी हरपता विषयकामू ।
म्हणौनि चिदंशीं भ्रमू । आनंदीं नव्हे ॥१४॥
यालागीं भ्रमज नाशिवंत । म्हणोनि ज्ञान निवारीत ।
तें योग्य परी प्रतीत । भेद दावी ॥१५॥

अर्थ :- मग जे खरे आत्मप्रेम आहे, ते अत्यंत अविनाशी असे कसे राहणार नाही? अशा या अविनाशी आत्मप्रेमाचे ठिकाणीच अनध्यस्तविवर्त अशा भगवंताच्या रामकृष्णादि स्वरूपाचा सर्व लीलाविलास आहे. ११. भ्रांति झाली असता, प्रेम जडाशी - चेतनपणा व सुंदरपणा यांचे ऐक्य करते. सारांश, 'ऐक्य करणे' हा प्रेमाचा स्वभाव नसता तर कधी कोणाला अध्यास म्हणजे भ्रांतीच झाली नसती. १२. मी म्हणजे देहरूप आहे, हा माझा पुत्र आहे, असा भेद जरी अविद्याभ्रमामुळे भासत असला तरी येथे आत्मप्रेम पूर्णपणे लोपलेला नाही. हेच यातील मर्म आहे. १३. भ्रांतीने प्रेम नाहीसा झाला असता तर विषयांचे प्रेमच वाटले नसते; म्हणून - भ्रम हा चिदंशाचे ठिकाणी आहे प्रेमांशाचे ठिकाणी नाही - हे स्पष्ट होते. १४. म्हणून सर्वच भ्रमजन्य अनुभव नाशिवंत असल्यामुळे यथार्थ ज्ञानानें त्याची निवृत्ति होते. ते योग्यच आहे. परंतु हा प्रत्यय वस्तुमध्ये सत्यमिथ्या असा भेद दाखवितो. १५.

निवारणाची ओळख । प्रेम नेणें समूळीक ।
यालागीं तो एकला एक । भवीं परमार्थी ॥१६॥
भवीं अहं मम प्रेम । परमार्थी निजप्रेम ।

परी दोन्हीं ठायीं वर्म । एक ते न सुटे ॥१७॥
ज्ञानें भव निषेधिला । परी प्रेम नाही संकोचिला ।
अंतर्बाह्य उरला । आपणपेंचि ॥१८॥
तेथ अंतःप्रेमानंदरूप आत्मा । बाह्यभवनिषेधे प्रेम परमात्मा ।
निषेधिली देहप्रतिमा । म्हणौनि प्रकट गरिमा ऐक्याची ॥१९॥
अध्यस्तविवर्ती प्रेमाचा । आनुकूल्यस्वभाव न जाय साचा ।
मग अनध्यस्तविवर्ती तयाचा । बाध केवीं घडेल ॥२०॥

अर्थ :- प्रेम हे 'कशाची निवृत्ती केली' याची जाणीवच होऊ देत नाही. म्हणून ते संसारात व परमार्थात दोन्ही ठिकाणी एकटे आपणच असते. १६. संसारात 'मी व माझे' अशा भेदाने प्रेम असते. - परमार्थात आत्मप्रेम असते. पण दोन्ही ठिकाणी एक प्रेमच असते, हे मर्म कांही सुटत नाही. १७. आत्मज्ञानाने संसाराची निवृत्ति झाली तरी पण प्रेम संकोचला जात नाही. आंत-बाहेर तोच एक राहतो. १८. तेथे अशा स्थितीत अन्तःप्रेम तो आत्मा असून, बाहेर आत्मज्ञानाने संसारनिवृत्ति झाल्यामुळे, राहिलेला प्रेम परमात्मरूप होतो. येथे देहाचा संबंध सोडल्यामुळे स्पष्टच आत्मा व परमात्मा यांचे अत्यंत ऐक्य असते. (गरीमा-महती) १९. जर भ्रांतीने भासलेल्या पदार्थांचे ठिकाणी देखील 'पदार्थानुकूल होणे' हा प्रेमाचा स्वभाव नाहीसा होत नाही; तर भ्रांतिरहित अशा भगवत्स्वरूपाचे ठिकाणी तो प्रेमाचा स्वभाव नाहीसा कसा होईल? २०.

जड चेतन जावोनि भेद । बाह्यांतःसौंदर्य प्रेमानंद ।
अंतःसौंदर्य प्रेमप्रिया विशद । बाह्यसौंदर्य प्रेमप्रिय ॥२१॥
एऱ्हवीं बाह्यान्तर दोन्ही । वृथा बुझावणी ।
कांत आणि कामिनी । बाह्यांतःप्रेमू ॥२२॥
ज्ञानें निषेधलिया संसृति । नव्हें चेतनोल्हाससंहृति ।
म्हणौनि वृत्तियुवति । अंतःप्रिया ॥२३॥
आणि तोचि उल्हासू उल्हासा । समोर होय सरिसा ।
तेथ अनुभवाचा ठसा । प्रियपुरुष ॥२४॥
कांत आणि कामिनी । मिसळतां आलिंगनीं ।

महावाक्याची कडसणी । कां न म्हणावी ॥२५॥

अर्थ :- जड-चेतन हा भेद नाहीसा होऊन प्रेम हे अन्तसौंदर्यप्रेम व बाह्यसौंदर्य प्रेम या रूपाने राहते. तेथे अन्तसौंदर्यप्रेम जे असते तीच 'प्रिया' असून बाह्यसौंदर्य प्रेम जे असते तोच 'प्रिय पति' परमात्मा होय. २१. एरवी अन्तःसौंदर्यप्रेम व बाह्यसौंदर्यप्रेम ही सर्व समजूत किंवा असे समाधान व्यर्थच होय. हे बाह्यप्रेम व अन्तःप्रेम म्हणजेच कान्त आणि कामिनी होत. २२. आत्मज्ञानाने संसाराची निवृत्ति झाली तरी 'हा सर्व चैतन्याचा विलास आहे' या अनुभवाची कांही निवृत्ति होत नाही. म्हणून अन्तःचेतनवृत्ति प्रिय पत्नी होते. २३. आणि त्या अन्तःचेतनरूप उल्हासाला जो बाह्य चेतनोल्हास समोर होतो तोच प्रियपतिरूप पुरुष होतो, असा अनुभव येतो. २४. हे कान्त आणि कामिनी परस्पर आलिंगन देऊन एकरूप झाले असता, त्यालाच 'तत्त्वमसि' या महावाक्योक्त जीवशिवांचे ऐक्य कां म्हणूं नये? (कडसणी-गांठ, ऐक्य) २५.

एऱ्हवीं महावाक्य पढले । अनुमानें कळलें ।
परी प्रेमावीण गेलें । वायां सकळ ॥२६॥
म्हणोनि ऐक्य जें जें । तें प्रेमद्वारा अनुभविजे ।
मायानिषेधें साजे । सज्ञानभक्ति ॥२७॥
तया आनंदाची वृत्ति । जाहले मी प्रीति ।
आणि तया आनंदाची मूर्ति । अनध्यस्त कृष्ण ॥२८॥
आतां हें होय कैसे । विधिद्वारा न दिसें ।
जरी निषेद्धुं योग्य सरिसे । न म्हणोनि आहे ॥२९॥
नामरूप निषेधिलें । जें बंधक होते वहिलें । (य २ उ १५१)
अस्ति भाति प्रियत्व उरलें । तेथ प्रियत्वा आले रूप जरी ॥३०॥

अर्थ :- नाहीतरी महावाक्याचा अभ्यास केला व अनुमानाने जीवाशिवांचे ऐक्य आहे हे कळून आले तरी प्रेमावाचून खरोखरचे ऐक्य दूरच राहते. २६. म्हणून जे जे ऐक्य आहे ते ते प्रेमाच्या द्वाराच अनुभवता येते. व आत्मज्ञानाने मायाभ्रांति निवृत्त झाली असल्यामुळे ज्ञानोत्तर रामकृष्णादि सगुणाची प्रेमभक्ति शोभून दिसते. २७. अशा त्या

ज्ञानोत्तर प्रेमानंदाची वृत्तीच सगुण रामकृष्णादि भगवंताची प्रीतिरूप झालेली आहे. किंवा सगुण रामकृष्णादिकांची प्रीति म्हणजे ज्ञानोत्तर राहत असलेल्या अंतःप्रेमानंदाची वृत्तीच होय. अन्तःप्रेमानंदवृत्ति कोणत्या रीतीने भक्तस्वरूप होते व बाह्यप्रेमानंद कशा रीतीने भगवच्छरीरस्वरूप होतो, हे विधीने सांगता येत नसले तरी त्यांचे खंडन करता येत नाही. म्हणून ते आहेत असे मानणे भाग आहे. २९. नामरूपे, जड व द्वैत यांचा भास उत्पन्न करणारी अशी बंधनकारक वाटत होती म्हणून आत्मज्ञानाने त्यांचा निषेध केला गेला. पण नामरूपांचा निषेध झाल्यावर अस्ति-भाति-प्रिय हे परब्रह्माचे अंश उरतात. त्यापैकी परब्रह्माच्या प्रियत्व या अंशाला रूप येते. ३०.

रूप वेगळे करून । प्रियत्वाचे हो भान ।
परी प्रियत्व वेगळें करून । रूप न दिसे ॥३१॥
अस्ति भाति प्रिय । एकत्वें त्रय ।
परी दोन ठाकती समय । प्रिय सदा आवडे ॥३२॥
असज्जडाभावीं परमा । होये दोहोंची सीमा ।
परि प्रियप्रेमा । विनाशू नाहीं ॥३३॥
जें वृत्त्यपेक्षे स्वप्रेमीं बैसलें । भक्तीनें अन्वयीं तें शिरलें ।
व्यापकत्व निर्धारिलें । एक्याचि प्रियीं ॥३४॥
प्रियावीण नव्हे रूप । यालागीं तें प्रिय अमूप ।
कनकखोटीसम संकल्प । निषेधीना ॥३५॥

अर्थ :- प्रियत्वाहून रूपाला वेगळे करून नुसते प्रियत्व राहू शकेल पण प्रियत्व वेगळे केले असता रूप दिसू शकत नाही म्हणजे रूप हे प्रियत्वाला धरूनच राहते. ३१. अस्ति-भाति-प्रिय हे परब्रह्माचे तीन अंश आहेत खरे, पण अस्ति-भाति हे दोन अंश प्रसंगानुसार अनुभवाला येतात आणि प्रियत्व हा अंश मात्र सदासर्वदाच आवडता आहे. ३२. असद्भाव व जडभाव यांचा प्रत्यय नाहीसा करणे हीच अस्ति-भाति या दोन ब्रह्मांशांची परमसीमा आहे. पण भगवंताचे प्रेम मात्र नाहीसे होत नाही. ३३. आपल्या वृत्तीच्या अपेक्षेनें जे आपल्या प्रेमात ठसावले ते

भक्तीच्या योगाने अन्वयरूप झाले. अशा रीतीने एकाच सगुण साकार प्राणप्रियाचे ठिकाणी व्यापकत्वाचाहि निर्धार होतो. म्हणजे सगुण साकार प्रिय परमात्मा अव्यापकासारखा दिसत असला तरी तोच व्यापकहि राहतो. ३४. प्रियपणावाचून रूप राहू शकत नाही, म्हणून ते रूपहि अत्यंत प्रियच होतें. ज्याप्रमाणे सोन्याची लगडी सुंदर रूपाने युक्त करतो म्हटल्यास त्याला ती प्रतिबंध करीत नाही, त्याप्रमाणे प्रियपणाहि श्रीकृष्णादि रूपांचा निषेध करीत नाही. ३५.

आनंत्यानुरोधें तिकडे । स्वप्रेमरति मुरडे ।
आणि मध्यदेश न सांपडे । यास्तव इकडे प्रियही ॥३६॥
हा दोहींचा प्रेमठसा । न निवारी ज्ञान सहसा ।
तो ऐक्यत्वें आपैसा । दिसे भिन्न-इव परि तसा न जीवनन्मुक्तौ ॥३७॥
म्हणौनि रसाचा आवो । तेंणें प्रारब्धाभिभवो ।
ज्ञानपश्चादानंदानुभवो । भक्तियोगू हा ॥३८॥
वरी बोलिली प्रेमस्थिती । तेचि शुद्ध विदेहमुक्ति ।
देहेन्द्रियादि मुक्ति । जीवन्मुक्ति तेचि ते ॥३९॥
म्हणोनि विषयपणीं । राग होतां रजोगुणी ।
तो विषयनिषेधें हरिभजनीं । भक्ति जाहला ॥४०॥

अर्थ :- अन्तःकरणात स्वरूपाच्या अनन्तपणाच्या अनुरोधाने स्वात्मप्रेम राहतो आणि आंतबाहेर कोठेहि यांच्या निराळेपणास जागाच सांपडत नसल्यामुळे इकडे बाहेरही प्रिय परमात्माच असतो. ३६. अशी ही दोन्ही प्रकारची प्रेमस्थिती ज्ञानाने नाहिशी होत नाही. त्यांचे ऐक्य राहूनच भिन्नासारखे ते दिसतात. पण जीवन्मुक्त अवस्थेत मात्र ते तसे भिन्न राहत नाहीत. ३७. म्हणून ब्रह्मानंदरसाचा आविर्भाव करून देऊन, त्याच्या योगाने प्रारब्धाचा अभिभव करणारा म्हणजे प्रारब्धाचा भोग (सुख दुःख दोन्ही) भासू न देणारा, असा आत्मज्ञानानंतर ब्रह्मानंदाचा अनुभव आणून देणारा, हा भक्तियोग आहे. ३८. वर मी ही केवळ प्रेमस्थिती सांगितली तीच भक्तीतील विदेहमुक्ति होय. आणि देहेंद्रियादिकांपासून मुक्त होणे ही जीवन्मुक्ति होय. ३९. म्हणून विषयांविषयी

जो रजोगुणी राग होता तो 'आत्मज्ञानाने विषय मिथ्या ठरून सर्व परमात्माच आहे' या अनुभवामुळे सर्व रीतींनी हरीचेच भजन सुरू झाले असता (तोच राग) भक्तिस्वरूप होतो. असा हा भक्तियोग ज्ञानानंतर ब्रह्मानंद प्राप्त करून देणारा आहे. ४०.

ज्ञानानंतर विषयनिषेधा- । साटीं जे भक्ति ये बोधा ।
ती वैधी प्रसिद्धा । धर्मानुकूल ॥४१॥
परी गुणांचाहि द्वेष कहीं । नसावा म्हणोनि पाही ।
सविकार गुण अर्पावे लवलाहीं । ब्रह्मीं ती भक्ति रागानुगा ॥४२॥
तेथ सविकार गुण । व्यतिरेकें धरितां आपण ।
तरी पुढती वासनासंपन्न । साभिमान होऊं कीं ॥४३॥
यालागीं कवणिये मिषे । अनध्यस्तविवर्तपदीं समरसे ।
चित्त तरी अर्पणें विलसे । निरभिमान ॥४४॥
निदिध्यासाते काल कांहीं । जैसा लागे सर्वाठायीं ।
ज्ञानानंतर काल कांहीं । तैसा लागे हरिभजनीं ॥४५॥

अर्थ :- परोक्ष ब्रह्मज्ञानानंतर 'मी ब्रह्म आहे व सर्वच ब्रह्म आहे' असे दोन्हीं प्रकारचे अपरोक्ष अनुभव येऊन तत्प्रतिबंधक राजस-तामस विषयप्रवृत्ती नाहीशा व्हाव्या व विषय मिथ्या आहेत म्हणजे मुळीच नाहीत असा दृढ निश्चय व्हावा, म्हणून करावी लागणारी भक्ति 'केवल विहित धर्मानुकूल' असते. तिला 'वैधी भक्ति' असे म्हणतात. ४१. असे करताना रजस्तमोगुणांचा द्वेष उत्पन्न होतो. पण अपरोक्ष ब्रह्मज्ञान झाल्यानंतर, सर्वच ब्रह्म असल्यामुळे, कशाचाच द्वेष असता कामा नये. म्हणून प्रारब्धानुसर उठणारे राजस-तामस गुणहि परमेश्वराला अर्पण करणे, याला 'केवला प्रेमानुकूल किंवा प्रेममयी भक्ति' असे म्हणतात. ४२. हे प्रारब्धानुसार उठणारे, विकारासहित असलेले रजस्तमोगुण, भगवंताला अर्पण न करता, नुसता व्यतिरेक करून आपल्याच ठिकाणी भासू दिल्यास पुनः वासनेशी संबंध येण्याची व देहाभिमानी होण्याची भीति असते. ४३. म्हणून कोणत्याहि निमित्ताने अनध्यस्तविवर्त प्रभु भगवान् श्रीकृष्णाच्या चरणांशी समरस होऊन अभिमानरहित झालेले चित्त समर्पण

होत असते. ४४. ज्याप्रमाणे निदिध्यासन दृढ होण्याकरता काही काल लागतो त्याचप्रमाणे ज्ञानोत्तर भक्ति दृढ होण्याकरताहि ज्ञानानंतर काही काल लागतो. ४५.

आत्मनिवेदन तें ज्ञान । जेथे जाये अहंपण ।
तो अर्पिताही आत्मा म्हणोन । सोहंपण पुनः उठे ॥४६॥
प्रयोजन मिळालिया । वृथा सोहंपणोपाया ।
तात वाचाऋण यया । म्हणोनि प्रतिक्षेपिती ॥४७॥
"तैसे ग्रासुनी दुसरे । स्वरूपीं स्वरूपाकारे ।
आपुलियापणें उरे । बोधू जो कां ॥४८॥३१॥
तें ऋण-शेष वाचा इया । न फेडवेचि मरोनिया ।
ते पाया पडोनि मिया । सोडविले" ॥४९॥३२॥ (अमृ. प्र.३ ओ ३१-३२)
अहंनिश्चय अर्पिला । सोहंनिश्चय फोफावला ।
तरी काय तयाला । वृत्ति न म्हणिपे ॥५०॥

अर्थ :- ज्या आत्मनिवेदनात अहंता नाहीशी होते ते आत्मनिवेदन ज्ञानच होय. ती अहंता अर्पण केल्यावरही 'सोहं' भाव उठतो. (भक्तीतील आत्मनिवेदन ज्ञानपूर्वकच असते) ४६. ज्या उद्देशाने 'सोहं' असे निदिध्यासन करावयाचे, तो उद्देश सिद्ध झाल्यावर मग 'सोहं-सोहं' करीत बसणे, व्यर्थ वाचेचे ऋणच होय. म्हणून तात श्रीज्ञानेश्वरमहाराजांनी याचा निषेध केला आहे. ४७.(४८-४९अमृतानुभव) अहंपण अर्पण केल्यावर जरी सोहंपण उठते तरी ती वृत्तीच नव्हे काय? ५०.

ते केवळ चैतन्याची वृत्ति । जरी अंगीकारावे चित्तीं ।
तरी अन्वयें प्रेमानंदवृत्ति । कां न स्वीकारिजे ॥५१॥
अध्यास असतां नसतां पाही । आनंदविरोधी कदा न कांही ।
वृत्ति चिद्विरोधी असूनिही । सोहंत्वे उठे ॥५२॥
तेथ ज्ञानाचें दुर्बलपण । स्वीकारावें लागेल म्हणोन ।
दुस्तर हे वाचाऋण । भक्तीनें फेडून लीन सुखी व्हावें ॥५३॥
तैसा मुक्तपणा देहीं । येऊनि ऋणाची नवाई ।
न होईल यासाठी सोयी । वंदनादींची ॥५४॥

ते वाचाऋण फेडणें । होय ज्या भक्तीने ।
ते कवणिये रीतीनें । श्रवण कीजे ॥५५॥

अर्थ :- ती वृत्ति असली तरी पण ती 'केवळ चैतन्याची वृत्ति' आहे, असे मानले तर- मग अन्वयानें झालेली प्रेमानंदवृत्ति कां अंगीकारता येऊ नये? ५१. अज्ञानभ्रांति 'असो किंवा नसो' प्रेमानंदाचा कशाशीहि विरोध नसतो. पण वृत्ति चैतन्याच्या विरोधी असूनहि ज्ञानानंतर 'सोहं' रूपाने उठते. ५२. येथे आत्मज्ञानाची दुर्बलता मानावी लागेल, म्हणून कोणत्याहि उपायाने निवृत्त न होणाऱ्या या वाचाऋणातून भक्तीने मुक्त होऊन भगवच्चरणी लीन होऊन सुखी व्हावे. ५३. ब्रह्मज्ञानाने आंगी मुक्तपणा येऊनहि वचाऋणाचे नवल उरणार नाही, याकरताच भक्तिरूप वंदनादिकांची सोय केलेली आहे. ५४. ते हे वाचाऋण भक्तीने कशा रीतीने फिटले जाते, ते सांगते, ऐका ! ५५.

रस

अंतरी आनंदसत्ता । ती जीवन्मुक्ती वृत्तिगता ।
होवोनि करावया सर्वैक्यता । रसरूपता पावत ॥५६॥
ऐक्याचे मुद्दल न ढळे । आणि कल्लोळी रस पघळे ।
तरी भक्तिसुखाचे सोहळे । भोगावया डोहळे सकळांचे ॥५७॥
विषयरसांचिया स्थिति । विषयीं नाही रसत्व प्राप्ती ।
विषयवर्णनीं वृत्ति । एकाग्र होय ॥५८॥
म्हणोनी वर्णनीं जो रसू । संयोगी त्याचा विनाशू ।
सूर्यप्रकाश वर्णिता उल्हासू । तत्संयोग नावडे उष्णकाळीं ॥५९॥
कीं मत्तनुजसदनवर्णन । करितां हृदयीं विलसे नंदन ।
तैसे तदाश्रयावीण भरण । तो चोहटा पाहतां नंदन विरमे ॥६०॥

अर्थ :- अंतःकरणात जो सत्तारूप आनंद आहे तो जीवन्मुक्ति अवस्थेमध्ये अन्तःकरणवृत्तीवर रुळूं लागून, सर्वांशी ऐक्य करण्याकरता, रसदशेला येतो. ५६. जीवब्रह्माच्या ऐक्यरूप मुद्दलात यत्किंचितहि उणीव न होता, प्रेमवृत्तिरूप तरंगांच्या योगाने रस पसरतो; म्हणून भगवद्भक्तिरूप सुखाचे सोहळे भोगण्याकरता सर्वांना डोहाळे होतात.

५७. जेव्हा वैषयिक रसस्थिति प्राप्त होते तेव्हा विषयांचे ठिकाणी रसप्राप्ति होत नाही. विषयांचे वर्णन करता करता अन्तःकरणवृत्ति एकाग्र होते. ५८. म्हणून विषयवर्णन करण्याने जो रस प्राप्त होतो तो त्या विषयांचा संयोग झाला असता नाश पावतो. जसे सूर्यप्रकाशाचे आपण उल्हासाने वर्णन करतो पण त्याच सूर्यप्रकाशाचा उष्णकाळीं संयोग झाला असता आवडत नाही. ५९. काममंदिराचे वर्णन केले असता अन्तःकरणात काम उत्पन्न होतो, विषयाचा आश्रय न होतांच अंतःकरणात रस भासतो. पण तेच चौरस्त्यावर प्रत्यक्ष दिसले असता काम विराम पावतो. ६०.

तैसी नाहीं प्रियप्रीति । आधींच एकाग्रता स्थिति ।
मग चढती वाढती । गुणवर्णनी ॥६१॥
चढती वाढती वर्णितां । शब्दाची हारपे सत्ता ।
शब्द न सांगे वाढती चिंता । मग वाढता प्रेम वदेल केवीं ॥६२॥
आणि विषयरसीं आलंबन । आपुलिया अपेक्षे भिन्न ।
सर्वहृदयाधिष्ठान । तो हरी स्व-अभिन्नालंबन भक्तिरसी ॥६३॥
म्हणोनि वर्णिता न वर्णितां । आवडी रस वाढे आवडता ।
तया आवडीची सत्ता । लाजवी ज्ञाना ॥६४॥
झालिया आत्मनिवेदन । प्रभूचे झालो आपण ।
परी चैतन्य सोहंपण । पुढतपुढती अर्पावे ॥६५॥

अर्थ :- प्रिय परमात्म्याचे प्रेम मात्र तसे नाही. पूर्वीच परमेश्वराचे ठिकाणी भक्ताच्या चित्ताची एकाग्रता झालेली असते. पुढे जसे जसे त्या परमात्म्याचे गुणवर्णन गावे तसतशी ती एकाग्रता वाढत जाते. ६१. वैषयिक रसस्थितीत रसाचे आलंबन जो विषय तो आपल्या अपेक्षेने पाहता आपल्याहून भिन्न असतो. पण भक्तिरसात सर्वांच्या हृदयांच्या ठिकाणी अधिष्ठानभूत असलेला परमात्मा, आपल्याशी ऐक्य पावला असल्यामुळे, विषयाप्रमाणे भिन्न वाटत नाही. ६५. म्हणून भक्त भगवंताचे गुण वर्णन करीत असो किंवा करीत नसो भक्ताची आवडत्या रसाची आवडी वाढतच राहते. तेव्हा ही वाढती आवडी ज्ञानानुभवालाहि लाज

उत्पन्न करते. ६४. आत्मनिवेदन झाल्यावर आपण परमात्म्याचेच होऊन जातो तरीहि चैतन्यांशामुळे उठत असलेल्या सोहंपणाच्या वृत्तीला वारंवार अर्पण करीत असावे. ६५.

अर्पितां अर्पितां पुरुषोत्तमी । अर्पक न म्हणे हा, तो, तूं, मी ।
मग म्हणावया समर्पयामि । कवण पुढे ॥६६॥
तें आत्मनिवेदन ज्ञान पूर्ण । तेणे निवटलिया अज्ञान ।
प्रेमद्वारा दृढकरण । ज्ञानपश्चात् सुजाण भक्ति ही ॥६७॥
अहंपणें विकारसंहृति । झालिया सोहंपणें उठती ।
ते नाचोनि अर्पावी भगवंती । निर्लज्जपणे ॥६८॥ (य२उ.१५३)
करिताचि निवेदन । निवेदक देवासमान ।
तेथ ऐक्यपण अनुभवावया कारण । माझेंपण भगवंती ॥६९॥
बाधसामानाधिकरण । प्रेमें देवैक्यपण ।
ते ''तस्यैवाहं'' भक्तिलक्षण । सप्रमाण, जाण सखी ॥७०॥

अर्थ :- ही सोहं वृत्ती भगवंताला अर्पण करता करता अर्पण करणारा भक्त हा 'मी आहे, तो परमात्मा आहे, किंवा तो परमात्मा मी आहे' वगैरे असे म्हणणेच विसरतो. मग सोहंवृत्ति अर्पण करायला 'समर्पयामि' म्हणणाराच कोणी राहत नाही. ६६. हे आत्मनिवेदन ज्ञानाची पूर्ण स्थिति आहे. त्या ज्ञानस्थितीने अज्ञान निवृत्त होते. अज्ञान निवृत्त होऊन प्राप्त झालेली ही ज्ञानस्थिति प्रेमद्वारा दृढ करणे याला ज्ञानानंतरची सुजाण (ज्ञानोत्तर) भक्ति म्हणतात. या भक्तियोगाने ज्ञानस्थिति जाणीवरहित अशी स्वाभाविक होते. ज्ञानानंतर ज्ञान्याने जी भक्ति करावयाची ती ही भक्ति होय. ६७. अहंपणाला धरून उठणारे विकार नाहीसे झाल्यावर ते सर्व सोहंपणाने उठत राहतात; भगवंताची पत्नी होऊन, भगवंतापुढे निर्लज्ज होऊन नृत्य करीत विकारानुसार भाव दाखवीत भगवंताला ते सर्व अर्पण करावेत. ६८. असे हे विकार भगवंताला निवेदन करीत गेले असता निवेदन करणारा देवस्वरूपच होतो. हे भगवंताशी झालेले ऐक्य अनुभवण्याकरताच भगवंताचे ठिकाणी 'माझा भगवान्' अशी माझेपणाची 'ममतावृत्ति' स्थापिली जाते. ६९. हे

सखे, जीवशिवांचे भिन्नत्व मिथ्या ठरवून जीवशिवांचे एकच अधिकरण म्हणजे आश्रय (अधिष्ठान) आहे असे सिद्ध झाल्यावर प्रेमाने देवाशी ऐक्य पावणे हे 'तस्यैवाहं' भक्तीचे प्रमाणभूत लक्षण आहे, असे जाण. ७०.

न मोडतां देवाचे एकपण । सहज होय व्यापकाभिमान ।
तयाचें प्रेमद्वारा ऐक्यभवन । ''ममैवासौ'' जाण ते भक्ती ॥७१॥
मग मुख्यसामानाधिकरण केलें । हे ज्ञानें बंड माजविलें ।
प्रेमद्वारा हेंचि वहिलें । माधुर्य बोलिले या नांव ॥७२॥
''प्रियो हि ज्ञानिनोत्यर्थमहं च मम प्रिय'' इति । प्रियाश्वासिनी प्रियोक्ति ।
वल्लभाकांतप्रतीति । तातवचनें ॥७३॥
येथवरी नेयावया । साह्य गोकुळच्या बाया ।
काहींएक साधावया । आधी तत्पाद वंदितसो ॥७४॥
पतीची आज्ञा पाळोन । करिता पातिव्रत्यभजन ।
पतीआधीं गोपींस नमून । पावोनि वेश्यापण पतीचि भजूं ॥७५॥

अर्थ :- देवाशी झालेले ऐक्य यत्किंचितहि न बिघडता सहजच जो व्यापकपणाचा अभिमान उत्पन्न होतो. तसा तो न वाटता, देवाच्या प्रेमामुळे ऐक्य वाटू लागणे याला 'ममैवासौ' भक्ति म्हणतात. ७१. मग आत्मज्ञानाने मुख्यसामानाधिकरणाचे जे बंड माजविले जाते तेच प्रेमद्वारा होऊ लागले असता तिला 'माधुर्यभक्ति' असे म्हणतात. ७२. 'मी ज्ञान्याला अत्यंत प्रिय असून, ज्ञानी मला प्रिय आहे' असे हे प्रियेला आश्वासन देणारे प्रियपति परमात्मा भगवान् श्रीकृष्ण यांचे वचन आहे. व येथील श्लोकावरील (गीता) श्रीज्ञानेश्वर महाराजांच्या ओवीरूप वचनावरून 'भक्त पत्नी असून भगवान् पति आहे' अशी प्रतीति येते. ७३. येथपर्यंत (माधुर्यभक्ति पर्यंत) आणून पोचविण्याकरता गोकुळातील गोपिका साह्यभूत होतात म्हणून तीच काही एक भक्ती साधून घेण्याकरता आधी त्यांच्या चरणांवर वंदन करतो. ७४. सर्वस्वी पतिआज्ञेच्या स्वाधीन वागून पतिव्रतेसारखे पतीचे भजन करीत असताना, पतीच्या पूर्वी गोपिकांना वंदन केल्यामुळे वेश्यापण येत असले तरी ते पत्करून, पति भगवान्

श्रीकृष्ण यांचेच भजन करू. ७५.

मग वेश्या होत्साता पतिव्रता । हे महानंदेची विशेषणसत्ता ।
काढोनि भक्तिसुखार्था । निजांगा जोडू ॥७६॥
वेदास परस्परोनि वरिले । हें आंगी वेश्यापण आलें ।
प्रियावीण दुजें हरपलें । म्हणोनि राहिलें पातिव्रत्य ॥७७॥
समजावया पति पतिव्रता । ''एकाकी न रमते'' या सिद्धांता ।
पाळोनि जीवन्मुक्तता । एऱ्हवी प्रियूचि प्राणेश्वरी ॥७८॥

द्वैत-अद्वैत

द्वैतनिषधे अद्वैत । हा वनवासियांचा सिद्धान्त ।
अद्वैतहानि न करी द्वैत । हा सिद्धांत निगमाचा ॥७९॥
द्वैतचांदणे जंव जंव वाढे । तंव तंव चांदाची सत्ता उघडे ।
हें रहस्य रोकडें । गुरुभक्तीचे ॥८०॥

अर्थ :- 'वेश्या असूनहि पतिव्रता होती' हा महानंदेचा विशेषगुण, तिच्यापासून प्राप्त करून घेऊन, भक्तिसुखाकरता. आम्ही आपल्या आंगी बाणून घेऊ. ७६. मायबाप वेदांची संमति न मिळतांच परस्पर पतीला वरिले म्हणून वेश्यापण आले खरे, पण माझ्या प्रियपतीवाचून दुसरे जगात काहीच नसल्यामुळे पातिव्रत्यहि कायम राहिले आहे. ७७. भगवान् पति कसा? व भक्त पतिव्रतापत्नी कशी? हे समजण्याकरता 'एकाकि न रमते' म्हणजे नुसत्या अद्वैत स्थितीत करमत नाही- या सिद्धान्ताला प्राप्त करून घेऊन आम्ही जीवन्मुक्तीचे सुख भोगतो. एऱ्हवी 'प्राणेश्वरी ही प्रिय पतीच असते.' त्यांच्यात यत्किंचितहि भेद जाणवला जात नाही. ७८. द्वैत खोटे आहे व अद्वैतच सत्य आहे' हा वनवासियांचा (सन्याशांचा) सिद्धान्त होय. पण ''द्वैत अद्वैताच्या यत्किंचितहि विरोधी नाही- ते त्याचे कार्य आहे.'' हा सिद्धांत वेदांचा आहे. ७९.चंद्राहून भिन्नइव दिसणारा त्याचा प्रकाश जितका वाढेल तितका चंद्रच स्पष्ट प्रकाशित होईल. हे गुरुभक्तीने प्राप्त होणारे रहस्यहि असेच आहे. ८०.

वैधी प्रधान गौण रक्ती । तेथ होय देवभक्ति ।
रागानुगा प्रधान गुरुभक्ति । विषयस्थिति पहिलेंचि नाही ॥८१॥

म्हणोनिया तीन्हीं । कवणिये रसा रसाळिणी ।
होऊनि नाचती नाचणी । ते ज्ञानेश्वर जननी दाखवी ॥८२॥
जय जय सद्गुरु प्रियकरा । जय जय सद्गुरु ज्ञानेश्वरा ।
निजालिंगनी मनोहरा । मेळवी माते ॥८३॥
मी तुमची कन्या यथार्थ । परी दुजे नाहींच विश्वांत ।
म्हणोनि आवडता कांत । तुम्ही ॥८४॥
येथ वेश्यापण मातें आलें । आणि आपणा कर्म न स्पर्शलें ।
दोघांचेही जाहलें । वेगळेपण ॥८५॥
आपण वेगळे पहिलें । मी आज जगावेगळे जाहलें ।
म्हणोनि समानत्व आलें । तुम्हां आम्हा ॥८६॥
परी पहिलेपासून वडिलपणा । स्वामी तुमच्या चरणा ।
तैसाचि मज परी कळणेपणा । करवी नमना (नमस्कराते) आजिचा ॥८७॥

हरिः ॐतत्सत् श्रीमत्सद्गुरुज्ञानेश्वरकृपाप्रसादे ओवीछंदबद्धे प्रीतिनर्तने निरूप्याभिनय प्रियारूपपरिचयो नाम प्रथमः पदन्यासः।

॥श्रीमत्सद्गुरुज्ञानेश्वरमहाराजार्पणमस्तु ॥

अर्थ :- ज्यात विहित धर्माचरण मुख्य राहते तशा गौण प्रेमाने देवाची भक्ति होते आणि केवळ प्रेमानुकुल अशा मुख्य प्रेमाने गुरुभक्ति होते. विषयवासना तर पहिलेच नाहीशी झालेली असते. ८१. म्हणून या तिन्ही भक्ति. (तस्यैवाहं, ममैवासौ, पतिपत्नी) कोणकोणत्या रसाला घेऊन संयुक्त झाल्या आहेत हे आता पुढे ज्ञानेश्वरमाउली दाखवील. ८२. हे प्रियकरा सद्गुरु ज्ञानेश्वरमहाराजा आपला जयजयकार असो. हे सुंदरा आपल्या स्वरूपाशी आलिंगन देववून आपल्यात मला मिळवा. ८३. मी खरोखर तुमची कन्या आहे. पण विश्वात तुमच्यावाचून दुसरे कोणीच नसल्यामुळे माझे आवडते परमप्रिय पतीहि आपणच आहात. ८४. (द्वितीय यष्टीत हा ग्रंथ आहे. द्वितीय यष्टीच्याशेवटी श्रीमहाराजांनी सूचना प्रकरण जोडले आहे. त्यात त्यांनी स्त्रियांना स्पष्ट सूचना दिलेली

आहे की स्त्रियांनी गुरूचे ठिकाणी पतिभाव मुळीच ठेवू नये. पतिभाव ठेवायचा असला तर कृष्ण किंवा शिवाचेच ठिकाणी ठेवावा. किंवा पतीलाच शिवकृष्णरूप मानावे. गुरूला पति मानले तर मात्र अत्यंत अधोगति होईल.) अशा रीतीने तुमच्याच ठिकाणी पितृभावना व पतिभावना ठेवल्यामुळे, माझ्याकडे वेश्यापणाचा दोष येऊन, मी जगावेगळी झाले. आणि आपल्या ठिकाणी कोणत्याहि कर्माचा स्पर्शच नसल्यामुळे आपणहि प्रथमपासूनच कर्मापासून वेगळे झाला आहात. ८५. आपण प्रथमपासूनच जगावेगळे आहां व मी आज जगावेगळे झाले म्हणून आपल्या दोघातहि समानत्व आले आहे. ८६. पण प्रथमपासून वडिलपणा, महाराज, तुमच्या ठिकाणी तसाच असून आज आपल्या कृपेने, मला उत्पन्न झालेली जाणीव, तुम्हाला नमन करायला लावते. ८७.

श्रीज्ञानेश्वरमहाराजांच्या कृपाप्रसादाने ओवीछंदबद्ध झालेला प्रीतिनर्तन या ग्रंथाच्या निरूपणीय अभिनयातील पतिपत्नी भक्तीतील पत्नीच्या रूपाचा परिचय करून देणारा हा पहिला पदन्यास समाप्त झाला. ०००

पदन्यास २ रा

|| लालनाभिनय ||

|| श्रीमत्सद्गुरु ज्ञानेश्वरमाउली समर्थ ||

जय जय सकलकल्याणनिधाना । जय जय सद्गुरु करुणापिधाना ।
जय जय सद्गुरु मनमोहना । विश्वपते ॥१॥
माये तुझी कृपादृष्टी । पोटीं साठवोनि सृष्टी ।
स्वानंदशशांकप्रकाशपुष्टी । अवचट वाढवी ॥२॥
यास्तव सोडोनि अपवर्गचरण । आळंदीवल्लभे तुझे चरण ।
ध्यातां ध्यातां होय जनन । ते भाग्य पूर्ण मी म्हणे ॥३॥
आर्तादि तीहींच्या शेवटी । प्रिय जी या ज्ञानियां अधिष्टी ।

तयांची ती भक्ति गोमटी । त्रिविध असे ॥४॥
'तस्यैवाहं' प्रथम जाण । 'ममैवासौ' द्वितीय म्हणोन ।
तिसरी ती सुंदर पूर्ण । 'स एवाहं' प्रत्यया ॥५॥

अर्थ :- संपूर्ण कल्याणाचा ठेवा असलेल्या, करुणेने अगदी झांकून गेलेल्या, मनमोहना ! ब्रह्माण्डाच्या स्वामी सद्गुरुनाथा ! तुमचा जयजयकार असो. १. हे सद्गुरुआई, आपल्या कृपादृष्टीने पोटात सर्व विश्वच साठविले आहेस आता आत्मानंदरूप चंद्राच्या प्रकाशाची पुष्टी एकदम वाढीव. २. म्हणूनच मोक्षाच्या ठिकाणी प्रवृत्त होण्यापेक्षा, तुझ्याच चरणाचे ध्यान करतां करतां जन्म प्राप्त होणें, हेंच आळंदिवल्लभे ज्ञानेश्वर आई ! मी परमभाग्य समजतो. ३. आर्त-जिज्ञासु-अर्थार्थी या तिन्ही भक्तींच्या शेवटली, भगवंताला परमप्रिय असलेली व ज्ञान्यांच्या ठिकाणी असणारी, अशी जी भक्ति तीहि तीन प्रकारची आहे. ४.

(१) 'मी भगवंताचा आहे' ही प्रथमभक्ति असून
(२) 'भगवान् माझा आहे' ही दुसरी भक्ति होय.
(३) 'तोच मी आहे' अशा प्रत्ययाला घेऊन असणारी ती सुंदर भक्ति होय.५.

ज्ञानज स एवाहंपण । उठवी सोहंवाचाऋण ।
प्रेमज स एवाहंपण । अनिर्वाच्य पूर्ण समाधिसम ॥६॥
प्रेमज स एवाहंपण याया । मृदु-मध्य-अधिमात्रतया ।
उपर्युक्त भक्तित्रया । मधुसूदनसंमति ॥७॥
प्रथमविषयीं साची । संमति श्रीमदाचार्यांची ।
षट्पदींमाजी तियेची । उपलब्धी कीरू ॥८॥
''सत्यपि भेदापगमे नाथ तवाहं न मामकीनस्त्वम् ।
सामुद्रो हि तरंगः क्वचन समुद्रो न तारंगः ॥'' शंकराचार्य
आर्या -
ज्ञाने द्वैत निरसिलें तरि हरि तुमचे अम्ही दयासिंधु ।
सिंधुज लहरिस म्हणती परि लहरीचा नव्हे जसा सिंधु ॥ (य२उ१५५)
ओव्या :- म्हणौनि माता पिता । ओळखोनि श्रीगुरु भगवंता ।

जीवन्मुक्तिसुकुमारता । रक्षावी की ॥९॥
पूर्ण झालिया ब्रह्मज्ञान । जो कीं उठे ज्ञानाभिमान ।
तेणें लेशाविद्याप्रत्यय गहन । तो गाळाया पूर्ण भक्तिशास्त्र ॥१०॥

अर्थ :- आत्मज्ञानाने प्राप्त होणारी, 'तोच मी आहे' या जाणिवेसहित असणारी स्थिति वाचाऋणाला उत्पन्न करिते. पण प्रेमाने प्राप्त होणारे 'स एवाहं - तो मी आहे' ही ऐक्यस्थिति समाधिस्थितिप्रमाणे अनिर्वाच्य आहे. ६. 'स एवाहंपण' स्थिति प्रेमाने प्राप्त होण्याकरता प्रेमाच्या मृदु-मध्य-तीव्र अशा अवस्थांवर अवलंबून आहे. भक्तीच्या वर सांगितलेल्या तीन प्रकारांना मधुसूदन सरस्वतींचीहि संमति आहे. ७. पहिल्या 'तस्यैवाहं' भक्तिविषयी शंकराचार्यांची षट्पदीत संमति आहे. ८. ''हे दयासिंधु परमात्मन् ! ज्ञानाने द्वैत नाहीसे झाले तरी आम्ही तुझे आहोत. लहरीला 'समुद्राची लहरी' असे म्हणतात पण 'लहरीचा समुद्र' असे कधी कोणी म्हणत नाही.'' म्हणून भगवान् श्रीगुरूचे ठिकाणी मातापित्याचे प्रेम ठेऊन सुकुमार अशा जीवन्मुक्त अवस्थेचे संरक्षण करावे. ९. पूर्ण ब्रह्मज्ञान झाल्यावर जो ब्रह्मज्ञानाभिमान उत्पन्न होतो, त्याच्या योगाने 'दुसऱ्या कोणत्याहि उपायाने नाहिसा न होणारा असा 'लेशाविद्येचा प्रत्यय' येतो; तो नाहिसा करण्याकरताच भक्तिशास्त्राचा उपयोग आहे. १०.

माता-पिता गुरु-गोविंद । युगुलशब्दी अर्थ अभेद ।
आतां वृत्तिप्रीतिसुस्वाद । ऐसा वाढो ॥११॥
यद्यपि जिज्ञासुदशे आंत । भगवंतीं वडीलभाव उपजत ।
तथापि ज्ञानयाचना तेथ । म्हणौनि गौण ॥१२॥
येथ याचना नसोनि कांही । सद्गुरुनाथ बापआई ।
लडिवाळपणाची नवाई । भुंजिजे सुखें ॥१३॥
आधीं सद्गुरु पिता । पुढे श्रीगुरु माता ।
कीं आधीं माता पुढें पिता । ऐसेंही घडे ॥१४॥
अथवा माता पिता बरोबरी । क्षणोक्षणीं भावकुसरी ।
भक्तिचौरंगावरी । आरोहणें ॥१५॥

अर्थ :- माता व पिता, श्रीगुरु व गोविंद यांचे ठिकाणी मातृपितृरूप

असे प्रेम असले तरी दोन्ही शब्दांचा अर्थ एकच असतो. आता या वृत्तीच्या प्रेमाचा स्वाद असा वाढू द्यावा. ११. जरी जिज्ञासुदशा असेपर्यंत भगवंताचे ठिकाणी वडिलपणा भासतो तरी त्या दशेत भगवंतापासून ज्ञानप्राप्तीची याचना करावयाची असल्यामुळे ही गौणच म्हटली जाते. १२. पण या ज्ञानोत्तर भक्तीत भगवंताला काहीहि मागावयाचे नसून, श्रीगुरूंचे ठिकाणी मातृपितृप्रेम ठेवून, लडिवाळपणाच्या कौतुकाचेच सुख आनंदाने भोगावयाचे असते. १३. आधी श्रीगुरूचे ठिकाणी पितृप्रेम व मग मातृप्रेम ठेवावे किंवा आधी मातृप्रेम व नंतर पितृप्रेम असेहि ठेवता येते. १४. किंवा मातृपितृ असे दोन्ही प्रकारचे प्रेम एकदमच ठेवून क्षणोक्षणी प्रेमभक्तीच्या श्रेष्ठ आणि कोमल अशा भावांनी भक्तीच्या सिंहासनावर आरूढ व्हावे. १५.

तत्त्वज्ञानानंतर । वासनाक्षय परिकर ।
तया प्रयत्नें साचार । प्रारब्धाभिभव ॥१६॥
तया वासनाक्षयाचें रक्षण । होवाया मनोनाश कारण ।
एवं जीवन्मुक्तिविवेकीं वचन । विद्यारण्यस्वामीचें ॥१७॥
हे एकाचि काळीं तीन्ही । अभ्यासिजे वसिष्ठवाणी ।
परस्पर सहाय म्हणोनि । वियोगें फळसिद्धी नसे ॥१८॥
मनोनाश कारण । समाधीतें सम्पूर्ण ।
योगें चित्तवृत्तिनिरोधन । मनोनाश या नांव ॥१९॥
विवेकावीण कामादिवृत्ती । मनसि ज्या उचंबळती ।
तया नांव वासनास्थिति । वदती स्वामी ॥२०॥

अर्थ :- तत्त्वज्ञान प्राप्त झाल्यानंतर जीवन्मुक्ति सुख भोगण्याकरता वासनाक्षय करावा लागतो. आणि त्या प्रयत्नाने प्रारब्धाचा अभिभवहि होतो. (अभिभव म्हणजे न भासणे) १६. 'वासनाक्षय झाल्यानंतर त्याचे संरक्षण करण्याकरता मनाचा नाश करावा लागतो' असे जीवन्मुक्तिविवेकात विद्यारण्यस्वामींनी म्हटले आहे. १७. तत्त्वज्ञान, वासनाक्षय व मनोनाश या तिघांचाहि एकाच काळी अभ्यास करावा असे भगवान् वसिष्ठांनी म्हणून ठेवले आहे. हे तीनहि परस्परांस सहाय्यभूत असल्यामुळे यांचा

एकाच काळी अभ्यास करावा. एकामागून एक करण्याचा प्रयत्न केल्यास जीवन्मुक्ति हे फळ प्राप्त होत नाही असे भगवान् वसिष्ठांनी योगवासिष्ठात सांगून ठेवले आहे.१८. *(संपूर्ण मनोनाश होण्यानेच समाधि साधली जाते. आणि योगाने सर्व चित्तवृत्तींचा निरोध करणे म्हणजेच मनोनाश.)१९.* विवेकावाचून मनामध्ये ज्या कामादि वृत्ती उसळतात, त्यांना वासना हे नांव आहे; असे स्वामी विद्यारण्य म्हणतात. २०.

योगें चित्तवृत्ति निरोधिता । निरोधसंस्कारे तत्वतां ।
वासनेची वार्ता । न सांपडे ॥२१॥
हा मार्ग योग्य असोन । परी बळे रोधितां मन ।
तें सूक्ष्म वासना घेऊन । निरोध पावे ॥२२॥
जीवन्मुक्तिविवेकांत । मनोनाश विद्यारण्योक्त ।
आणि तेचि वदती पंचदशींत । की वासना उठती प्रारब्धें ॥२३॥
'तस्य तावदेव चिरं' या श्रुति । अभुक्त न सुटे प्रारब्धस्थिति ।
हा स्वग्रंथविरोध स्वामिमतीं । दृढतर आहे ॥२४॥
समाधींत राहिलीया । प्रारब्धभोग भोगील काया ।
तरी मग प्रेता तया । प्रारब्ध न कां ॥२५॥

अर्थ :- अभ्यासयोगाच्या योगाने चित्ताचा निरोध केला असता निरोधसंस्कारामुळे वासनेची वार्ताहि सांपडत नाही. २१. हा मार्ग योग्य आहे खरा; परंतु बळजबरीने मनाचा निरोध केला असता ते सूक्ष्म वासना घेऊनच निरुद्ध होते. २२. विद्यारण्यांनी जीवन्मुक्तिविवेकात 'मनोनाश करावा' असे सांगितले आहे. आणि तेच पुन्हा 'प्रारब्धामुळे वासना उठतात' असें पंचदशीत म्हणतात. २३. आणि 'तस्य तावदेव चिरं' - भोगावाचून प्रारब्ध संपत नाही, अशी ही श्रुति असल्यामुळे स्वामींच्या मतात या मताशी विरोध येतो. २४. समाधिस्थितीत राहून जर शरीराला प्रारब्ध भोग होतील (असे मानले तर) तर मग 'प्रेताला प्राब्धभोग होतात' असे कां मानूं नये? २५.

प्रेतासी प्रारब्ध मानतां उघडे । तरी प्रारब्ध संपतां देह पडे ।
हे बोलणे फोल फुडे । जाहलें कीं नाहीं ? ॥२६॥

तें प्रारब्धनाशनासाठीं । ज्ञानानंतर जीवयत्नकोटी ।
तरी कर्तृबुद्धि गोमटी । सुटेल केवीं ॥२७॥ (य २ उ १५६)
ऐसें कचाटी सांपडोन । आनंदें स्थिर नोहे मन ।
यालागीं तें प्रेमाधीन । कौतुकें कीजें ॥२८॥
हे न मम पदरीची वाणी । मुचकुंदा बोलिले चक्रपाणी ।
आणि तातही मधुरवचनीं । ऐसेचि वदती ॥२९॥
''युञ्जानानामभक्तानां प्राणायामादिभिर्मनः।
अक्षीणवासनं राजन् दृश्यते पुनरुत्थितम्'' ॥ श्रीमद्भागवत
प्राणायामादियोगे करून । माझे ठायीं लावितां मन ।
विनाभक्ति वासना क्षीण । नव्हे म्हणून पुनः उठे ॥३०॥

अर्थ :- प्रेताला प्रारब्धाचे सुखदुःखादि भोग होतात असे मानले तर मग 'प्रारब्ध संपल्यानंतर देह पडतो' हे बोलणेच व्यर्थ होते. २६. त्या प्रारब्धाचा नाश करण्याकरता ज्ञानानंतरहि जीवाने नानाप्रकारचे प्रयत्न करावे असे असेल तर त्याची कर्तृत्व बुद्धि कशी सुटेल ? २७. अशा कचाट्यात सांपडून मग आनंदानें स्थिर होत नाही म्हणून ते भगवत्प्रेमाच्या स्वाधीन करावे. २८. माझे हे बोलणें माझ्या पदरचे नसून भगवंतानेच मुचकुंद राजाला सांगितले आहे. आणि श्री ज्ञानेश्वर माउलीहि गोड शब्दानें हेच सांगते. २९. प्राणायामदि योगसाधनानें भगवंताचे ठिकाणी मन लावले असता भगवद्भक्तीवाचून विषयवासना क्षीण होत नाही म्हणून ते पुनः पुनः उसळते. ३०

ज्ञान योग बरोबरी । अभ्यासावा ही वसिष्ठोक्ति खरी ।
परंतु एकाएका उपायोपरी । त्याही मनोनाश बोलिला ॥३१॥
''द्वौ क्रमौ चित्तनाशाय योगो ज्ञानं च राघव ।
योगस्तद्वृत्तिरोधो हि ज्ञानं सम्यगवेक्षणम् ॥''(योगवासिष्ठ)
रामा, मनोनाशाकारण । योग आणि ज्ञान ।
योगश्चित्तवृत्तिनिरोधन । ब्रह्म जाणणें ज्ञान कीं ॥३२॥
परी ज्ञानसमयीं वृत्तिनिरोधा । कर्तृमति होय प्रसिद्धा ।
यालागीं हरिभक्तिपदा । आश्रयावे ॥३३॥

प्रेम लागतां भगवंतीं । तिकडेचि धांवेल वृत्ति ।
सकल निरोधप्रतीति । सप्रेम भगवंतीं घडेल ॥३४॥
येथ वाल्लभनिरोधलक्षण सन्मानितां । अयोग्य न वाटे मम चित्ता ।
आणि तातोक्तिसामर्थ्यसत्ता । एवढी मज ॥३५॥

अर्थ :- ज्ञान आणखी योग यांचा बरोबरच अभ्यास करावा असे भगवान् वसिष्ठांचे वचन आहे खरे; परंतु एका एका उपायाने मनोनाश होऊ शकतो असेहि त्यांनी सांगितले आहे. ३१. रामचंद्रा, मनोनाश करण्याकरता योग व ज्ञान असे दोन मार्ग आहेत. चित्तवृत्तींच्या निरोधाला 'योग' म्हटले जात असून, योग्य विचार करणे याला 'ज्ञान' म्हणतात. ३२. पण ज्ञानाच्या वेळी वृत्तींचा निरोध करताना वृत्ति कर्तृत्वयुक्त होते म्हणून भगवंताच्या चरणांचा आश्रय करणेच चांगले ! ३३. भगवंताचे ठिकाणी एकदा प्रेम जडले असता सर्वच वृत्ती भगवंताकडे धावतात. व अशा रीतीने सहजच भगवंताचे ठिकाणी सर्व वृत्तींचा निरोध झालेला अनुभवास येतो. ३४. येथे वल्लभमतातील चित्तनिरोधाचे लक्षण स्वीकारणे माझ्या मनाला अयोग्य वाटत नाही. व भगवान ज्ञानेश्वरमाउलीच्या वचनाने एवढे पाठबळहि मला आहेच. ३५.

''कां जे यया मनाचेंनि एक निकें । जें देखले गोडीचिया ठाया सोके ।
म्हणोनि अनुभवसुखचि कौतुकें । दाखवित जाइजें ॥''(ज्ञाने. अ.६ ओ० ४२०)
''किंबहुना पांडवा । हा अग्निप्रवेश नित्य नवा ।
भ्रतारावीण करावा । तो हा योग ॥''(ज्ञानेश्वरी अ० १२ ओ० ६६)
''म्हणोनी येर ते पार्था । ते नेणतीचि हे व्यथा ।
जे माझिये भक्तिपंथा । वोटंगले ॥''(ज्ञानेश्वरी अ. १२. ओ. ७५)
एवं योगदुःशक्ये भक्तिप्रधान । तातवचनानुमोदन ।
यालागीं मनोनाश संपूर्ण । भगवत्प्रेमें सहजचि ॥३६॥
मन निरोधी सूक्ष्म वासना । त्याही सहज होय क्षीणा ।
समाधि व्युत्थाना । अनुकूल भक्तौ ॥३७॥
कामक्रोधलोभाभिमान । सकल वासनांची सांटवण ।
यालागींही धरितां भगवच्चरण । वासना क्षीण सहजचि ॥३८॥

प्रियनंदननंदनोक्ति । बोधितां हे येणें रीती ।
सूत्रप्रमाणप्रतिपत्ति । म्हणोनियां ॥३९॥
<ot uçpçQÂçYç : Ì ŒÊÃçÿ NÃÿçª çÕçu NÃçoUÊª 'çÄ Nº my®ª (ज्ञा.भ.सू.)
ज्ञानें आत्मनिवेदन । तैं सकर्तृकाखिलाचारसमर्पण ।
परी विकार घेऊनि सोहंपण । प्रारब्धभुंजन भासविती ॥४०॥

अर्थ :- (या मनाचे हे एक चांगले आहे की त्याला जेथे गोडी लागते तेथे ते चिकटते. म्हणून त्याला अनुभवाचे सुख दाखवित जावे. (ज्ञाने.४२०) किंबहुना अर्जुना, योग म्हणजे भ्रतार नसताना अहर्निश करावा लागणारा अग्निप्रवेशच होय. ६६. ज्ञाने.) माझ्या भक्तिपंथाचाच आश्रय करणारे दुसरे जे योगियांवाचून भक्त आहेत त्यांना योगादिकांचे दुःख भोगावे लागत नाही. याप्रमाणे योगाचे अनुष्ठान अत्यंत कष्टसाध्य असल्यामुळे भक्तीचे प्राधान्य सिद्ध होते. त्याला ज्ञानेश्वरमाउलीनेहि अनुमोदन दिले आहे. म्हणून संपूर्ण मनोनाश भगवंताच्या प्रेमभक्तीने सहज साधतो. ३६. मनाचा निरोध करतांना मनात ज्या सूक्ष्म वासना राहून जातात त्याहि भक्तिप्रेमाने सहज क्षीण होतात. म्हणून भक्तीमध्ये समाधि व व्युत्थान यांना त्या अनुकूलच होतात. ३७. काम म्हणजे विषयवासना, क्रोध, लोभ, अभिमान, हे विकार .म्हणजे सर्व वासनांची सांठवण होय.- प्रेमाने भगवंताच्या चरणांचा आश्रय केला असता सहजच वासना क्षीण होतात. ३८. याविषयी प्रिय जो भगवान् त्याचा नंदन जो ब्रह्मदेव, त्याचा नंदन नारद यांची वचनोक्ति अशी सांगत असून ती सूत्ररूपाने प्रमाण आहे. ३९. संपूर्ण वैदिक व लौकिक आचरण भगवंताला समर्पण करून काम, क्रोध लोभ, अभिमानादिक विकारहि त्याचेच ठिकाणी करावेत. प्राप्त झालेल्या ब्रह्मज्ञानाने परमेश्वराला 'अहंता-ममता' समर्पण झाली असतां आपला सर्व लौकिकवैदिक आचार भगवंताला समर्पण होतो. तरी पण प्रारब्धाने जे कामक्रोधलोभादिक विकार उत्पन्न होतात. ते सोहं या आत्मप्रत्ययामुळे आपल्याच ठिकाणी भासून प्रारब्धाचा प्रत्यय आणून देतात. ४०.

तो भुंजनाभिभवो सोहंविकारार्पिता । म्हणोनि 'तदर्पिताखिलाचार सन्''या अर्था

। ज्ञानसंपन्न होत्साता । कामक्रोधादि तत्वतां तेथचि कीजे ॥४१॥
जैसें कीं प्रियेचें मन । प्रियावरी जडतां पूर्ण ।
मग जंव जंव निषेधिती जन । तंव तंव अधिक जडे ॥४२॥
कीं सकल पदार्थ । खादाडा पथ्यसमयीं आठवत ।
तैसे भगवंती जडतां चित्त । विकार उठतां अधिकचि जडे ॥४३॥
म्हणोनि कामक्रोधलोभमोहाभिमान । प्रभुसाठींचि करावा धारण ।
हे देऊनि इतिहासप्रमाण । तातही वदले ॥४४॥
तैसाचि गोपिकांसी कामें । तया कंसा भयसंभ्रमें ।
येरा घातकां मनोधर्मे । शिशुपालादिकां ॥४६९॥ ज्ञाने.अ.९
जे अभिमान वाहती अंगी । आम्ही हरीचे भूषावयालागीं ।
जे माझेनि लोभें जगीं । लोभिये जाहले ॥३६२॥ ज्ञाने.अ.९
अहो विकारही असतां । जया रक्षणें भगवंता ।
तयाची निर्विकारता । मोडेल कवण ॥४५॥

अर्थ :- पण कामक्रोधलोभादिक विकार भगवंताचे ठिकाणी केले असता या प्रारब्धप्रत्ययाचा अभिभव होतो. (कळेनासे होतात). याप्रमाणे हा प्रारब्धभोगाचा अभिभव, भगवंताचे ठिकाणी ज्ञानानंतर सोहंरूपाने उठणारे विकार अर्पण केले असता होत असल्यामुळे 'ब्रह्मज्ञानसंपन्न होऊन संपूर्ण आचारसमर्पणपूर्वक कामक्रोधादिक विकारहि भगवंताचे ठिकाणीच करावेत' असे सांगितले आहे. ४१. ज्याप्रमाणे स्त्रीचे मन आपल्या प्रिय पुरुषावर एकदा पक्के जडले म्हणजे लोक जसे जसे नावे ठेऊन बोलतील तसे तसे तिचे मन त्या प्रिय पुरुषाकडे अधिकच लागते. ४२. किंवा ज्याप्रमाणे खादाड माणसाला पथ्य करण्याचा प्रसंग आला असता खाण्याचे अनेक सुरेख पदार्थ आठवतात त्याप्रमाणे भगवंताचे ठिकाणी लागलेले चित्त विकार उठले असता अधिकच जडते. ४३. म्हणून काम-क्रोध-लोभ-मोह-अभिमान हे सर्व विकार परमेमश्वरप्रीत्यर्थच उठू द्यावे, असे इतिहासप्रमाण देऊन ज्ञानेश्वरमाउलीनेही सांगितले आहे. ज्ञानेश्वरमाउली म्हणते ४४. - गोपिकांनी कामविकाराच्या द्वारा, कंसाने भयविकाराच्या द्वारा, व घातक अशा शिशुपालदिकांनी द्वेषविकाराच्या

द्वारा भगवंताचे ठिकाणी मन दृढ जडविले. 'आम्ही हरीचे भूषणभूत आहोत' असा अभिमान जे धारण करतात, किंवा भगवंताच्या लोभाने भगवत्प्रीत्यर्थच जे लोभी दिसतात, त्यांचे चित्त भगवंताकडे दृढ जडले जाते. विकार असूनहि जर त्याचे भगवंताला रक्षण करावयाचे आहे तर त्याची निर्विकार स्थिति कोण मोडू शकेल! ४५.

मेलियाही अवचित । रक्षणपण करील अमृत ।
तरी तया रोगग्रस्त । कवण समर्थ करावया ॥४६॥
म्हणोनि योगकष्टावीण । सकल देती सद्गुरुचरण ।
ऐसें वदले वामन । तें श्लोकार्थप्रमाण ऐकावें ॥४७॥ (य २ उ १५८)
वामन पंडितांचा श्लोक :-
सफळ सकल योग श्रीहरीच्याच पायीं ।
श्रम मग करणें कां आणिकांहीं उपायीं ॥
ओवी - म्हणौनि भगवंतीं । वाढतां दृढ भक्ति ।
साधे ज्ञानविरक्त्युपरति । प्रमाण भागवतीं ये विषयी ॥४८॥
श्रीमद्भागवत श्लोक :- वासुदेवे भगवति भक्तियोगः प्रयोजितः।
जनयत्याशु वैराग्यं ज्ञानं यत्तदहैतुकम् ॥१॥
आत्मारामाश्च मुनयो निर्ग्रन्थाऽप्युरुक्रमे ।
कुर्वन्त्यहैतुकीं भक्तिमित्थंभूतगुणो हरिः ॥२॥
ओवी - 'ज्ञान' म्हणजे ब्रह्मात्मैक्यता । वैराग्य म्हणजे मनोनाश वासनाक्षीणता ।
हे भगवंतीं भक्ति योजितां । प्राप्त होती ॥४९॥
म्हणौनि आत्मारामहि मुनी । भक्ति करिती हेतु सांडोनी ।
लुब्धलें जे गुणीं । श्रीहरीच्या ॥५०॥

अर्थ :- अकस्मात् मृत्यू येऊनहि जर मनुष्य अमृत पिऊन जिवंत झाला तर त्याला पुनः रोगपीडित करण्यास कोण समर्थ आहे! ४६. योगसाधनांचे कष्ट पडू न देता सद्गुरूंच्या चरणसेवेने सर्वच प्राप्त होऊ शकते, असे वामन म्हणतात. तो श्लोक येथे प्रमाण देत आहे. ४७. श्रीगुरुंच्याच चरणसेवेने सर्व योगाभ्यासाचे फळ मिळते. मग दुसऱ्या उपायांचे श्रम कशाला करावयाला पाहिजेत ? म्हणून भगवंताचे ठिकाणी

दृढ प्रेमभक्ति जडली असतां जीवब्रह्मैक्यरूप ज्ञान, वैराग्य आणि उपरति म्हणजे शांति हे सर्व साधतात. याविषयी भगवतवचन प्रमाण आहे. ४८.

भगवान् वासुदेव यांचे ठिकाणी भक्तियोगाने दृढ चित्त जडले असता त्याला लौकरच वैराग्य व अपरोक्षज्ञान उत्पन्न होते. ॥१॥ आत्मस्वरूपाच्या ठिकाणी रत असल्यामुळे ज्यांच्या हृदयातील संपूर्ण चिज्जड ग्रंथी सुटल्या आहेत असे मुनी देखील भगवंताची निष्काम भक्ति करतात; असा परमात्मा गुणसंपन्न आहे ॥२॥

ज्ञान म्हणजे जीवब्रह्मैक्यरूप एकता व वैराग्य म्हणजे मनोनाश आणि वासनेची क्षीणता या दोन्ही गोष्टी भगवतांची भक्ति केली असता प्राप्त होतात ४९.म्हणून आत्मस्वरूपाच्या ठिकाणी रममाण होणारे मुनीहि, भगवंताच्या गुणांच्या ठिकाणी लुब्धहोत्साते भगवंताची निष्कामभक्ति करतात. ५०.

श्लोक :- आत्माराम असे शुकादिक मुनी ज्यांचे अविद्यामय ।
ग्रंथी सर्वहि सूटले जितचि जे मुक्त स्वयें अद्वय ॥
भक्ति श्रीहरिची उगीच करिती तीही निमित्ताविण ।
कीं मुक्तीहुनि गोड फार असती श्रीमाधवाचें गुण ॥ (वामन पंडित)
हे वामनवाणी । त्रिविक्रमपणीं ।
मुनिवरमनीं । संस्थान करी ॥५१॥
असोत या प्रमाण युक्ती । सांपडतां सज्ञान भक्ति ।
सहजचि जीवन्मुक्ति । हातां चढे ॥ ५२॥
परी जाहलिया ज्ञान । अनिर्वाच्य प्रेमस्तब्धपण ।
आगमना आधी सोहंपण । दृढ उठे ॥५३॥
ते बुद्धितादात्म्य विकारासहित । दिवसेंदिवस भगवत्यर्पित ।
म्हणौनि 'तस्यैवाहं' येथोनि उमटत । अनिर्वाच्य माधुर्याप्त भक्ति ॥५४॥
भगवंत मातापिता । हे बरोबरी आवडतां ।
ज्ञानाहंतासंकटीं भगवंत पिता । माता आळवितां आवडीनें ॥५५॥

अर्थ :- ज्यांच्या चिज्जडमय अविद्याग्रंथी सुटल्यामुळे जे आत्मस्वरूपाच्या ठिकाणी रममाण असतात, म्हणून जे अद्वैत ब्रह्मस्वरूप

होऊन जीवन्मुक्त झाले आहेत, असे शुकादिक मुनीहि, 'प्राप्त झालेल्या मुक्तिसुखापेक्षाहि भगवंताचे गुण अधिक गोड आहेत' असे समजून स्वाभाविकच भगवंताची निष्काम भक्ति करतात. ज्याप्रमाणे वामनाने बलीच्या डोक्यावर पाय देऊन त्याला पातळात घातले (व तिन्ही लोकात विक्रम केला) त्याप्रमाणे सर्व साधनांच्या डोक्यावर पाय ठेऊन त्यांना निरर्थक करणारी ही वामनाची वाणी श्रेष्ठ भगवद्भक्त मुनींच्या अंतःकरणात नेहमी वास करीत असते. ५१. असो, याप्रमाणे युक्ति सांपडली असता ज्ञानासह भक्ति हाती येते व जीवन्मुक्तस्थिति सहज बाणते. ५२. ज्ञान प्राप्त झाल्यानंतर आत्मप्रेम अनिर्वाच्य व स्तब्ध असते, म्हणून सगुण भगवंताचे प्रेम अन्तःकरणात प्रकट होण्यापूर्वी 'सोहं' वृत्तीचे स्फुरण होत राहते. ५३. हे विकारांसहित झालेले बुद्धीचे ऐक्य दिवसेंदिवस भगवंताला अर्पण झाले असता तेथून शेवटी अनिर्वाच्य अशा माधुर्य प्रेमभक्तिपर्यंत वाढणाऱ्या 'तस्यैवाहं' भक्तीला आरंभ होतो. ५४. भगवंताचे ठिकाणी मातृपितृभाव एकदम बरोबरच ठेवावा, असे आवडल्यास सगुण भगवंताच्या प्रेमात विघ्न करणाऱ्या अहंतेचे संकट उठले असता भगवंताला पिता समजून त्याचा धावा करावा व प्रेमाने आळवताना मातेची भावना ठेवावी. ५५.

परी गन्तुरभिमानलक्षण । दिवसें दिवस बाळपण ।
म्हणौनी आधी पिता भगवान । पुढे माता तीचि होय ॥५६॥
करुणारसाचा आविर्भावो । भगवंतीं मातृपितृभक्त्युद्भवो ।
पिता शंकर माता माधव । कीं माता शंकर पिता हरि ॥५७॥
अथवा माता रमा पार्वती । पिता गरुडवाहन पशुपति ।
किंवा दोन्ही मिळोनी सद्गुरुमूर्ती । माता पिता एकला ॥५८॥
सुकुमार सद्गुरु रूपडें । मुखी प्रेमस्तन्य घालील कोडें ।
यालागी रात्रंदिवस रडे । याचि आशे ॥५९॥
केव्हां सद्गुरूते बाहे । हे तात, कृपा करी लवलाहे ।
संकट नसोनिही पाहे । संकट पुढे ॥६०॥

अर्थ :- ज्याचा अभिमान क्षीण होत जातो त्याचे हेच लक्षण आहे की, त्याला आपले जाणतेपण प्रगट करावेसे वाटत नाही; म्हणूनच

जाणतेपणाच्या अभिमानामुळे भगवान् आपले प्रेम कमी करील अशी भीति बाळगण्याकरता भगवंताचे ठिकाणी प्रथम पितृभावना करावी लागते. व अहंता सपशेल नष्ट झाली म्हणजे तेथेच त्याचे ठिकाणी मातृभावना होऊ लागते. ५६. अन्तःकरणात करुणरसाचा आविर्भाव झाला असता भगवंताचे ठिकाणी मातृपितृप्रेमभक्तीचा उद्भव होतो तेव्हा शंकराला पिता व श्रीहरीला माता असेहि मानण्यात येते. ५७. किंवा पार्वती, रमा यांना माता समजून शिव, विष्णु यांना पिता समजावे. किंवा मातृपितृ दोन्ही भाव एका सद्‌गुरुच्याच ठिकाणी करावेत. ५८. (असे झाले असतां) सुकुमार सद्‌गुरुमाउलीने मला प्रेमदूध पाजावे अशा इच्छेनें तो रात्रंदिवस रडतो. ५९. 'हे तात, लवकर कृपा करा.' असे म्हणून प्रेमाने सद्‌गुरूला आळवतो. व संकट नसूनहि संकटाची कल्पना करतो. ६०.

जैसी प्रियाची आठवण । विरहिणीस होतां पूर्ण ।
प्रियाचें अनागमन । संकट वाटे ॥६१॥
नातरी भूक नसोनी पोटी । बाळ आक्रंदे मातृभेटी ।
कांहीच भय नसतां नेहटी । थरथर कांपे ॥६२॥
उगीच माती घाली मुखीं । बेचव लागता होय दुःखी ।
मग रडोनी म्हणे शेखीं । कडिये घेई मज माये ॥६३॥
तेवी संसार ज्ञानें हरपला । तथापि ज्ञानाहंकारबागुला ।
कल्पोनि रडत बाहे वहिला । 'श्रीगुरो तात' म्हणोनि ॥६४॥
मी ज्ञानी म्हणोनी ज्ञानाभिमान । ऐसा न उठतां जाण ।
तोचि मी गुरुपुत्र म्हणोन । सुखद उठे ॥६५॥

अर्थ :- ज्याप्रमाणे प्रिय पति दूर गेला असता त्याची आठवण होऊन विरहिणी पतिव्रता स्त्रीस 'तो अजून आला नाही' याचेच संकट वाटते. ६१. किंवा लहान मुलगा पोटात भूक नसतानाहि केवळ आईने घ्यावे म्हणून मोठ्याने रडतो व काही भीति वाटली नसतांहि थरथर कापतो. ६२. आपणच तोंडात माती घालतो. ती माती बेचव लागली असता पुन्हा मोठ्याने रडतो व रडत रडत आईला 'मला कडेवर घे'

असे म्हणतो. ६३. त्याप्रमाणे आत्मज्ञानाने संसाराचा प्रत्यय नाहीसा झाला तरी आत्मज्ञानाच्या अहंकाराला बागुलाप्रमाणे भिऊन 'तात, श्रीगुरो', असे म्हणत त्यांचा धांवा करतो. ६४. मग 'मी ज्ञानी झालो' असा ज्ञानाभिमान न उठतां तोच 'मी श्रीगुरूचा पुत्र आहे' असा सुखकर अभिमान उठतो. ६५.

'शिवो भूत्वा शिवं यजेदि'ति । स्वयें बोलिली आहे श्रुति ।
आणि आळंदीवल्लभोक्ति । ऐसीचि असे ॥६६॥
"शिव शिवा सद्‌गुरु । तुजला गूढा काई करू ।
एकही निर्धारू धरू । देतासीना ॥१॥
आम्ही निखिळ मा तुझे । वरी लोभें म्हणसी माझे ।
हें पुनरुक्त साजे । तूंच म्हणुनी ॥२॥" (अमृतानुभव)
केव्हां काम क्रोध अरी । मिथ्याचि कल्पोनि कुसरी ।
सद्गुरूस मानुनी हरी । धांव ताता म्हणतसे ॥६७॥
केव्हां दुर्घट अत्यंत मदन । ज्ञानतपांत करील विघ्न ।
ऐसे कल्पोनि श्रीगुरुकारण । म्हणे ते तात, हे शिव, धांवा ॥६८॥
संकष्ट पुढें कल्पितां कल्पितां । श्रम पावोनि क्रोध येतां ।
तरी सद्गुरूस म्हणोनि माता । आक्रंदे सुखे ॥६९॥
कैवल्यभातुकें झुगारूनि । माय माय म्हणोनि ।
आक्रंदे वेडा होऊनी । वत्स जैसें ॥७०॥

अर्थ :- 'आपण शिवस्वरूप होऊन शिवाचे भजन करावे' असे श्रुति सांगत आहे आणि आळंदिवल्लभ श्रीज्ञानेश्वर महाराज यांचेहि म्हणणे असेच आहे. ६६. हे शिवशक्तिस्वरूपा सद्‌गुरुनाथा, काय करावे; तुमचे रूप इतके गूढ आहे की, तुम्ही आपल्या स्वरूपाविषयी एकहि निश्चय करू देत नाही ॥१॥ केव्हा कामक्रोधांना लटकेच शत्रू समजून व सद्‌गुरुस श्रीहरि समजून पितृभावनेने 'हे ताता, धावा' असा श्रीगुरुचा धावा करतो. ६७. केव्हा 'दुर्धर असा कामविकार ज्ञानात विघ्न करील' अशी कल्पना करून 'हे तात, हे शिव' असे म्हणून सद्‌गुरूचा धावा करतो. ६८. अशी संकटपरंपरेची कल्पना करून, श्रम पावून, क्रोधाने 'आई आई म्हणत,

श्रीगुरूचा धावा करतो. प्रेमाने श्रीगुरुकरता रडतो. पण तेव्हा रडण्याने दुःख होत नाही हे 'सुखे' या शब्दाने दाखविले आहे. ६९. प्राप्त झालेले मोक्षसुख झुगारून देऊन, श्रीगुरुप्रेमात वेडा होऊन 'माय,माय' म्हणत गाईच्या वत्साप्रमाणे श्रीगुरुकरता हंबरडा फोडतो. ७०.

सद्गुरुजननीस्मरणापुढें । जया वत्सपण पशुत्वही आवडे ।
शब्द विसरूनि अव्यक्त हंबरडे । फोडोनि हृदयारण्य गर्जवी ॥७१॥
(य२उ.१६०) सद्गुरूची कृपादृष्टि । भरली आहे सर्व सृष्टि ।
तया दृष्टीचिया तळवटी । कूर्म होय सृष्टीएवढा ॥७२॥
कूर्मदृष्टीनें समाधान । तेथ न स्पर्शे मुख स्तन ।
यालागीं कूर्मत्व सोडोन । वांसरू होय ॥७३॥
मग श्रीगुरुजननीस्तनपीयूषधारा । घ्यावया प्रेमवृत्ति मुख पसारा ।
परी कडिये बैसोनि सुखसारा । घ्यावया होय बाळक ॥७४॥
कूर्मत्वीं फसविले दृष्टिं पोषुनि । वत्सत्वी फसविलें दुध पाजुनी ।
यालागीं पुढती लेकरूं होवोनि । क्रोधेंकरूनि आक्रंदे ॥७५॥

अर्थ :- श्रीगुरुजननीचे स्मरण करीत असताना तो पशुप्रमाणे वत्सत्वहि आवडीने घेतो आणि अव्यक्त हंबरडे फोडून अन्तःकरणरूपी अरण्य गर्जून सोडतो. ७१. श्रीगुरूची कृपादृष्टि सर्वत्रसृष्टीत भरली असून त्या सर्व कृपादृष्टीचा लाभ घेण्याकरता 'मी सृष्टिएवढा कूर्म आहे' अशी भावना करतो. ७२. तेथे कूर्माच्या नुसत्या कृपादृष्टीचा लाभ मिळतो, स्तनाला मुखाचा स्पर्श होत नाही. म्हणून समाधान न वाटून, तो कूर्मत्वाची भावना सोडून वासरू होतो. ७३. मग श्रीगुरुजननीच्या प्रेमस्तनातून निघणाऱ्या दुग्धधारा घेण्याकरता प्रेमवृत्तिरूप मुख पसरतो. पण नंतर कडेवर बसून सुख घेण्याकरता बालक होतो. ७४. कूर्म झालो असतां प्रेमदृष्टीने पोषण करून फसविले. वत्स झालो असता दूध पाजून फसविले. म्हणून पुनः लेकरूं होऊन क्रोधाने आक्रंदन करून श्रीगुरु आईचा धावा करतो. ७५.

वैकुंठ खेळणें उमजला । कैवल्यभातुकिया कंटाळला ।
यास्तव क्षोभें रडों लागला । माय माय म्हणोनि ॥७६॥

रांगत जावयाकारण । दिशाचि नाही म्हणोन ।
ठायींच अचल राहोन । सद्गुरुनामें आक्रंदे ॥७७॥
तया करुणाकल्लोळांपुढे । ब्रह्मास सद्गुरु होणे घडे ।
हांसे तें रोकडे । दास्यचि करी ॥७८॥
हांसतां न दे गुरुदेवा कष्ट । दास्यचि करी अचाट ।
हाचि काम नीट । हृदयीं धरी ॥७९॥
अथवा सोहंक्रोधविकार येतां रडे । बाळ होवोनि पायां पडे ।
येणेचि रीति रोकडे । वागृण नाशी ॥ ८०॥

अर्थ :- वैकुंठ हे खेळणे आहे हे जाणल्यामुळे व मग कैवल्यसुखालाहि कंटाळल्यामतुळे क्षुब्ध होऊन 'आई आई' म्हणून श्रीगुरुजननीच्या नांवाने रडूं लागतो. ७६. आपण होऊन श्रीगुरुकडे रांगत जावे तर ज्ञानदृष्टीने सर्वव्यापक आत्मस्वरूपाचे ठिकाणी दिशाच नाहीत हे जाणून ठिकाणाच्या ठिकाणीच अचल राहून श्रीगुरूच्या नांवाने हंबरडा फोडतो. ७७. अशा त्याच्या अत्यंत करुणास्पद रडण्यामुळे निराकार परब्रह्मालाहि साकार सद्गुरुरूपाने प्रकट व्हावे लागते. आणि श्रीगुरुजननी प्रकट झाल्यामुळे त्याला हंसू आले तरी तो सेवाच करतो. ७८. हंसू आले असता देखील गुरुदेवाला कष्ट न देता, त्यांची पराकाष्टेची सेवा करतो व श्रीगुरूची अशी अखंड सेवा करावी हीच एक मनात इच्छा धरून ठेवतो. ७९. अथवा सोहं-वृत्तीशी ऐक्य पावून क्रोधविकार उठला असता रडतो व बाळ होऊन पाया पडून क्षमा मागतो. अशा रीतीनेच वागृण नाहीसे करतो. ८०.

मातेस यावी आठवण । म्हणोनि ब्रह्मानंदजळीं मीन ।
अथवा कृपादृष्टि-चंद्रामृतपान । कराया कूर्म चकोरपणें ॥८१॥
कीं भगवन्मुखींचा लाळ । आंगी लागतां होई निर्मळ ।
याचि इच्छेंकरून केवळ । वत्स होय ॥८२॥
किंवा कडियेवरि बैसोन । तुच्छ करीन कैवल्यादिस्थान ।
याचि इच्छेंकरून । लेकरूं होय ॥८३॥
घडिघडि श्रीगुरूतें । म्हणे धांव अंबे जगन्माते ।

घडि एक चित्तातें । ऐसेंचि मानी ॥८४॥
मियां सद्गुरुस जगन्माता । म्हणोनि बाहतां ।
जगास तत्वतां । स्तन्य पाजील ती ॥८५॥

अर्थ :- श्रीगुरुजननीला आपली वारंवार आठवण व्हावी म्हणून ब्रह्मानंदरूपी जलात मासा होऊन राहतो अथवा श्रीगुरुच्या कृपादृष्टीचे किंवा चंद्रामृताचे सेवन करण्याकरता कूर्म व चकोर होतो. ८१. किंवा 'भगवंताने प्रेमाने (गाय होऊन) चाटले असता भगवंताच्या मुखाचा लाळ अंगाला लागेल व माझे सर्व शरीर शुद्ध निर्मळ होईल' अशी इच्छा धरून तो वत्स होतो. ८२. 'श्रीगुरुजननीच्या कडेवर बसण्याच्या सुखाने कैवल्यादि सुखेही तुच्छ वाटतील', या इच्छेने तो लेकरू होतो. ८३. पण क्षणोक्षणी श्रीगुरूला जगन्माते, अंबे, जननी, धांव' असे म्हणत राहतो आणि क्षणभर चित्तात असेहि वाटते कीं, ८४. मी श्रीगुरूला जगन्माता म्हटले असता ती सर्व जगाला स्तनपान करवील. ८५.

किंवा जगास पाजितां रोकडें । दुर्लक्ष होईल माझेकडे ।
यालागीं उघडपणें रडे । माझी माय म्हणोनि ॥८६॥
''जय जय वो शुद्धे । उदारे प्रसिद्धे । अनवरत आनंदे । वर्षतीये' ॥
म्हणोनि अंबे श्रीमंते । निजजनकल्पलते ।
आज्ञापी माते'' । इत्यादि तातोक्ति ॥८७॥
ऐसें ऐसें म्हणोनि । रडतां विसरे दिवस रजनी ।
कीं श्रीगुरु ओसंगा घेऊनि । बैसतां तो हांसे ॥८८॥
एवं हांसोन रडोन । रंजवी गुरुमाताभगवतीचें मन ।
एऱ्हवीं याचन । कांहींचि नाहीं ॥८९॥
या बाळाचें ऐसें बळ । मायेस रंजवोनी रंजे प्रबळ । (य२उ१६१)
बाळ माता, की माय बाळ । भेद न कळे ॥९०॥

अर्थ :- किंवा याप्रमाणे सर्व जगास स्तनपान देताना माझ्याकडे दुर्लक्ष होईल, असे वाटून तो 'माझी माय' म्हणून उघडपणे रडतो. ८६. अशा नाना भावना करीत असतां रात्र आणि दिवस यांचा देखील त्याला विसर पडतो. असे होऊन श्रीगुरूंनी त्याला ओसंगी (मांडीवर) घेतले

असता तो हंसू लागतो. ८८. याप्रमाणे हांसून व रडून तो भगवती श्रीगुरुजननीच्या मनाचे रंजन करतो. एरवी त्याला मागावयाचे काहीच नसते. ८९. या बाळाचे एवढे प्रबळ प्रेम असते की तो अशा रडण्या-हंसण्याने श्रीगुरुजननीस सुख देतोच, पण आपणही अत्यंत सुखी होतो; आणि तेव्हा बाळ माता आहे की माता बाळ आहे, हा भेद काहीच कळत नाही. व हा भेद उरतहि नाही. ९०.

भेदाभासींहि कांहीं । कैवल्याची आशा नाहीं ।
आचार्य बोलिलेही । ऐसेंचि आथी ॥९१॥
शंकराचार्यांचा श्लोक -
''न मोक्षस्याकांक्षा भवविभववांछापि च न मे ॥
न विज्ञानापेक्षा शशिमुखिसुखेच्छापि न पुनः ॥
अतस्त्वां संयाचे जननि जननं यातु मम वै ॥
मृडानी रुद्राणी शिव शिव भवानीति जपतः ॥''
ओवी - मुक्त झालिया काय होणें । नसत्या भवा काय मागणें ।
अज्ञान गेलिया ज्ञान याचणें । कासयासाठीं ॥९२॥
'जननं यातु' या श्लोकपदेंकरून । जन्ममरण-खंती सोडोन ।
जननीत्यादि वचनेंकरून । प्रेमसंपन्न मतिबोधू ॥९३॥
एऱ्हवीं अर्थ स्पष्ट आहे । स्वारस्य बोलिलें पाहे ।
श्रीतुकारामोक्ति आहे । ऐसीचि कीरू ॥९४॥
'तुका म्हणे गर्भवासीं । सुखें घालावें आम्हासी'।
याही वचनाची सरसी । वृत्ति करी ॥९५॥

अर्थ :- असा हा भेदाचा भास झाला तरी कैवल्यादि कशाचीही आशा भक्ताला नसते. असे श्रीमत् शंकराचार्यांनीहि म्हटले आहे. (द्वैतातच मागणे संभवते. पण हे द्वैत, मागण्याकरता नसते). ९१. मला मोक्षप्राप्तीची इच्छा नाही तसेच संसारातल्या ऐश्वर्याचीही इच्छा नाही. फक्त मृडानी रुद्राणी शिव शिव भवानी' अशी नामे जपत असता माझे आयुष्य व्यतीत होवो; अशी, हे आई, मी तुझी प्रार्थना करतो. मुक्त झालो तरी विशेष प्राप्ती अशी काय आहे? अस्तित्वात नसलेल्या संसाराचे ऐश्वर्य काय

मागायचे? अज्ञान नाहिसे झाल्यानंतर ब्रह्माज्ञानाची याचना कशाला पाहिजे? ९२. 'जननं यातु' (आयुष्य व्यतीत होवो) या पदावरून जन्ममरणाची खंती सोडून देऊन 'जननी' इत्यादि पदांवरून 'प्रेमाने संपन्न असा बोध' दाखविला आहे. ९३. एरवी श्लोकाचा अर्थ स्पष्ट आहे. त्यातील रहस्य होते तेवढे सांगितले. श्रीतुकाराम महाराजांचेहि असेच वचन आहे. ९४. 'आम्हाला सुखाने गर्भवासात घाल' या तुकाराम महाराजांच्या वचनाप्रमाणे अंतःकरणाची वृत्ति करावी. ९५.

भेदाभासू जाय । अभेदचि होय ।
हें अखंड आश्चर्य । मायबाळांचें ॥९६॥
एवं अभेदमिठी । मज ज्ञानेश्वरपदांगुष्ठीं ।
पडो, सद्गुरु पाठींपोटी । भरोनियां ॥९७॥
अई ज्ञानेश्वरजननी । हृदयवैकुंठपीठवासिनी ।
चरणांगुष्ठस्तन मुखीं घालुनी । गंगापयःपानीं पाळि मातें ॥९८॥
॥ हरिः ॐतत्सत् श्रीमत्सद्गुरुज्ञानेश्वरकृपाप्रसादे ओवीछंदबद्धे प्रीतिनर्तने लालनाभिनये द्वितीयः पदन्यासः ॥ (य२उ१६२)
श्रीमत्सद्गुरुज्ञानेश्वरमहाराजार्पणमस्तु ।

अर्थ :- भेदाचा भास नाहिसा होतो आणि अभेद राहतो, असे या भक्तीत अखंड मायबाळांचे आश्चर्य असते. ९६. याप्रमाणे श्रीगुरु पाठीपोटी भरून श्रीगुरुंच्या चरणी ऐक्य मिठी पडो. ९७. हृदयरूप वैकुंठात वास करणाऱ्या आई ज्ञानेश्वरजननी मला चरणांगुष्ठरूपी स्तनपान करवून गंगारूपी दूध पाजून माझा सांभाळ कर. ९८.

हरिः ॐ तत्सत् श्रीसद्गुरु ज्ञानेश्वरमहाराजांच्या कृपाप्रसादाने ओवी-छंदातील प्रीतनर्तन ग्रंथाचा लालनाभिनयातील दुसरा पदन्यास समाप्त झाला.

ooo

पदन्यास ३ रा

॥ वात्सल्याभिनय ॥

॥ श्रीमद्सद्गुरुज्ञानेश्वरमाउलीसमर्थ ॥

जय जय सद्गुरु पतितपावना । जय जय सद्गुरु विश्वजीवना ।
जय जय सद्गुरु करुणाघना । ज्ञानेश्वरा ॥१॥
जय जय सद्गुरु दीनउदारा । जय जय सद्गुरु मोहमुद्गरा ।
जय जय सद्गुरु सौख्यसुधाकरा । आळंदीश्वरा आचार्या ॥२॥
स्वामी आठवितां तव चरण । कालत्रयीं न सांपडे जनिमरण ।
जनन मरण संहरण । अवघें अज्ञान हारपे ॥३॥
म्हणोनी सांडोनि सर्व कांही । निवांत मस्तक तव पायीं ।
ठेविलें ज्ञानेश्वर आई । आतां व्यक्त होई ग्रंथरूपें ॥४॥
मागील करुणाबीजतरू । मातृपितृभक्ति फळभारू ।
प्रेमरसभरित अनिवारू । वाढला जो ॥५॥
oçÀY Eì yª ŸZ ª p z@ÇÇÇÇÇÇÇÇÄ §çæ¹ **उगळे । (१.प्रकारेकरून)**
क्रमावांचोनि येथिचे सोहळे । परी वाणी रूळे बोधार्थ क्रमी ॥६॥

अर्थ :- पतितांना पावन करणाऱ्या, इंद्रियांचा विषय होऊन जीवन धारण करणाऱ्या केवळ करुणेची मूर्ति अशा सद्गुरु श्रीज्ञानेश्वर महाराजा! आपला जयजयकार असो. १. दीन जनांविषयी कनवाळू असलेल्या, मोहरूपी अविद्येचा नाश करणाऱ्या, ब्रह्मानंदाचा वर्षाव करणाऱ्या चंद्रा, हे आळंदीचे स्वामी जगताचे गुरु अशा श्रीज्ञानेश्वर आचार्या ! आपला जययजयकार असो. २. हे महाराजा तुझे चरण आठविले असतां, तिन्ही काळी केव्हाच जनन मरण सापडत नाही. जन्म मरण व सर्व जगाचा नाश वगैरे हे सर्व अज्ञान नाहीसे होते. ३. म्हणून तुझ्या वाचून दुसरे सर्व काही सोडून देऊन निवांतणे एक तुझ्या चरणी मस्तक ठेविले आहे. आता हे ज्ञानेश्वर आई, तूंच ग्रंथरूपाने प्रकट हो. ४. मागील अध्यायात करुणारसाच्या बीजापासून झालेला व मातृपितृभक्तिरूपी फळांनी दाटलेला, असा अनिवार प्रेमाने जो वृक्ष वाढला, त्याचेच, निस्सीम प्रेमाच्या योगाने नानाप्रकारच्या प्रेमभावनांच्या द्वारा वर्णन केले आहे.

आधी हे प्रेम व नंतर ते प्रेम असा निश्चित क्रम प्रेमात नसतो पण त्याचे वर्णन करताना मात्र दुसऱ्याला बोध होण्याकरता 'प्रेम कोणत्या क्रमाने निस्सीम होत जाते', हे सहजच वाणींतून प्रकट झाले आहे. ५-६.

भगवंती पितृमातृभाव । तो ज्ञानानुमृदुभक्त्यनुभव ।
समाधीं व्युत्थानीं गुरुदेव । अंतर्बाह्य ॥७॥
'यस्य देवे परा भक्ति र्यथा देवे तथा गुराविति'।
बुझावोनि जननी श्रुति । सत्पुत्रा बोधी ॥८॥
भक्तीनेंचि समाधि होत । ऐसें घेरण्डमुनी सांगत ।
जीवन्मुक्तिविवेकांत । विद्यारण्योक्त हेंचि कीं ॥९॥
यद्यपि चंद्रोदयादि पूर्ण । प्रारब्ध संपादी प्रयत्नावीण ।
आणि गृह क्षेत्रादि संपादन । यत्नेंकरून प्रारब्ध करी ॥१०॥

अर्थ :- ज्ञानानंतर भगवंताचे ठिकाणी जो मातृपितृभाव ठेवला जातो तोच मृदू भक्तीचा अनुभव होय. येथे समाधिकाली व व्युत्थानकाली अन्तर्बाह्य गुरुदेवच असतात. ७. ''श्रीगुरुचे ठिकाणी व भगवंताचे ठिकाणी ज्यांची समान पराभक्ति आहे'' म्हणजे दोघांचेहि समान प्रेम करावे, असे श्रुतिमाता आपल्या सुपुत्रांना समजावून बोध करते. ८. भक्तीनेच समाधि सिद्ध होते, असे घेरण्डमुनींनी सांगितले असून जीवन्मुक्तिविवेक या ग्रंथात विद्यारण्यस्वामींनीहि तेच सांगितले आहे. ९. जरी चंद्रोदयादिकांच्या प्रकाशाचा लाभ मनुष्याला, त्याने 'प्रारब्धानुसार प्रयत्न केल्यावाचून' होतो. आणि घर-शेती इत्यादिकांचा लाभ मनुष्याने 'प्रारब्धानुसार प्रयत्न केल्याने' (नंतर) होतो. १०.

आद्य प्रारब्धसंपाद्य निवृत्ति । न केलियाविणेंद्रियोपहृति । आणि द्वितीय प्रारब्धसंपाद्य निवृत्ति । समाधीवीणही विरक्ति निश्चयें घडे ॥११॥
तथापि चंद्रोदयादि सकळ । ईश्वरनियतिप्रधान प्रारब्धफळ ।
आणि गृह क्षेत्रादि प्रारब्धफळ । जीववृत्तिप्रधान ॥१२॥
स्वापेक्षें बिम्बत्वारोपित बिम्ब । नियतिकरितां प्रारब्धफळ स्वयंभ ।
मनोवृत्त्यात्मक जीवसंकल्पकोंभ । उपजवीं द्वितीय प्रारब्धफळ ॥१३॥
तें अनध्यस्तविवर्ती । प्रथमप्रारब्धाभिभवस्थितीं ।

द्वितीयप्रारब्धभिभवप्राप्ती । भजकभगवन्मतियत्नें ॥१४॥
म्हणौनि समाधि अथवा व्युत्थान । भक्तिसंपन्ना परम समान ।
किंबहुना समाधीहून । गुरुभक्तीत समाधान, हे तातोक्ती ॥१५॥

अर्थ :- (१) 'आद्यप्रारब्धसंपाद्य निवृत्ति' म्हणजे इह जन्मात मनुष्याच्या प्रयत्नावाचून केवल प्रारब्धाने प्राप्त होणाऱ्या पदार्थांची निवृत्ति होय. ही इंद्रियांचा उपसंहार केल्यावाचून (समाधिवाचून) होत नाही. आणि (२) 'द्वितीय प्रारब्ध संपाद्य निवृत्ति' म्हणजे मनुष्य आपल्या प्रयत्नाने जे पदार्थ प्राप्त करून घेतो त्यांची निवृत्ति होय. ती निवृत्ति समाधि न साधताहि नुसत्या वैराग्याच्या दृढ निश्चयाने होऊ शकते. ११. तथापि चंद्रोदयादि सारख्या गोष्टी प्राप्त होण्यात ईश्वराची नियति (म्ह. सर्व प्राणिमात्राच्या कल्याणाकरता होणारा ईश्वराचा संकल्प) प्रधान आहे. आणि घरदार शेतीत्यादिकांची प्राप्ति मुख्यतः जीवाच्या वृत्तीवर म्हणजे प्रयत्नावर अवलंबून आहे. १२. स्वापेक्षे म्हणजे प्रतिबिंम्बरूप जीवाच्या अपेक्षेनें, बिम्बत्वाचा आरोप आलेल्या बिम्बरूप परमेश्वराचा, प्राणिमात्राच्या कल्याणाकरता समष्टिसंकल्प झाला असता (होणाऱ्या) - पहिल्या प्रारब्धाचे, आपोआप फळ मिळते. जीवाच्या मनोवृत्तिरूप संकल्पाने दुसऱ्या प्रारब्धाचे फळ मिळते. १३. भगवंताच्या मायारहित अनध्यस्तविवर्त अशा शरीराचा साक्षात्कार झाला असता पहिल्या प्रारब्धाची निवृत्ति होते.

दुसऱ्या प्रारब्धाची निवृत्ति भक्ताने प्रयत्नपूर्वक भगवंताच्या भजनात निमग्न राहण्यावर अवलंबून आहे. १४. म्हणून भगवद्भक्तांना समाधि अथवा व्युत्थान सारखेच असते. किंबहुना समाधिपेक्षाहि गुरुंच्या प्रेमभक्तीत अधिक समाधान आहे, असे ज्ञानेश्वरमाउलीने या ओवीत म्हटले आहे. १५.

'श्रीगुरुचें उशिटें । जैं लाहे अवचटे ।
तैं तेणें बोधे विटे । समाधीसी' ॥ ज्ञाने. ॥१६॥
'ऐसा सांडोनि सोहळा । कोण लावोनी बैसे डोळा'।
श्रीतुकारामवचनमाळा । हेंचि बोधी ॥१७॥
आणि देवनाथवचन । तेंहि ऐसेंचि प्रमाण ।

पदपद्धतिपूर्ण । गोपिकावाक्य ॥१८॥

देवनाथांचे पद

'या गोविंदे मुरलीनादे मोहियले मन गडे ।
कि हरिरूप अखंड नयनापुढें ॥धृ०॥
भुवनसुंदरे गुणमंदिरें वाजविली मोहरी । कि नादें मम मानस मोहरी ॥
निर्विकारे श्रीमुरारे ! केलीग ! बोहरी । किं अवघा प्रपंचमद संहरी ॥
(चाल) या हरिलागीं काय म्हणावें । सांग सखे तरि किति सोसावें ।
कांही सुचेना काय करावें ।(चाल पहिली) मन हें झालें वेडे ॥ कि हरिरूप० ॥१॥
नंदनंदनें या मधुसूदनें लावियलें गे ! पिसें । कि जनि वनिं अवघा आपण दिसे॥
कंसमर्दनें मुरलीवादनें अघटित केले कसे ।कि आभास कांहिंच उरला नसें ॥
(चाल) नवल वाटलें मला सुंदरी । नेणो जालें काय कसिपरी ।
पाहतां यातें बाह्य अंतरी ।(चाल पहिली) व्यापक हा चहूंकडे ॥ कि हरिरूप० ॥२॥
कुंदरदन सुखसदन अगे ! हा मदनदहन प्रियगडी ।सांवळा क्रीडत यमुनेथडीं ।
राजस सुंदर मूर्ति मनोहर जो गोवळसवंगडी । वर्णितां श्रुतिशास्त्रां सांकडी ॥
(चाल) जो योगिहृदय हरि हा । स्मरतां नांव दुष्कृत संहरि हा ।
वेणु वाजवी नानापरि हा ।(चाल पहिली) ओढी आपणाकडे ॥ कि हरिरूप ० ॥३॥
आम्हीं अबला या व्रजबाळा नेणों याची गती । वेणुरविं भुलली आमुची मति ।
लागट होऊनि या हृद्भुवनीं नंदात्मज यदुपती । भोगवी समाधिसुखसंविती ॥
(चाल) समाधिव्युत्थानीं हरि विलसें । याविण कांही अन्य न भासे ।
देवनाथ गुण वर्णित ऐसे । (चाल पहिली) मौन हें वाचे पडे ॥ कि हरिरूप० ॥४॥

ओवी -

'समाधिव्युत्थानीं हरि विलसे ' । आणि 'मुरलीनादें' ऐसें ।
पदांत जें वचनद्वय असें । तें बोधी व्युत्थानेऽपि भक्तौ ब्रह्मसुख ॥१९॥
यालागीं समाधीं अथवा व्युत्थानीं । वृत्ति जडतां नारायणीं ।
ज्ञानें मिथ्याभवनिराकरणीं । बंध निर्वाणी नसे कीं ॥२०॥

अर्थ :- एखादे वेळेस जर श्रीगुरूंच्या उच्छिष्ट प्रसादाचा लाभ झाला तर त्या लाभापुढे गुरुभक्ताला समाधिसुख देखील नकोसे होते. १६. 'श्रीगुरुसेवेचा प्रत्यक्ष दिसणारा सोहळा सोडून डोळे बंद करून

समाधीत कोण बसणार आहे? हे श्रीतुकाराम महाराजांचे वचनहि तेंच सांगते. १७. आणि श्रीदेवनाथ महाराजांनीहि याच अर्थाची, पदाच्या पद्धतीला धरून पूर्ण असलेली, वाक्ये गोपिकांच्या तोंडी घातलेली आहेत. १८. 'समाधि व व्युत्थान या दोन्ही दशेमध्ये श्रीहरीचा आणि त्याच्या मुरलीनादाचा अनुभव येतो' 'समाधिव्युत्थानी हरि विलसे' व 'मुरलीनादे' या पदातील दोन्ही वचनात 'भक्तिमध्ये समाधीत व व्युत्थानात, दोन्ही ठिकाणी ब्रह्मसुखच असते', असे सुचविले आहे. १९. म्हणून समाधीत किंवा व्युत्थानात भगवंताचे ठिकाणी मन जडले असता ज्ञानाने खोटा भवबंध नाहीसा करण्याकरता तो शिल्लक उरतच नाही. २०.

नातरी टिवटिवी फिरे आकाशी । परी चित्त पिलियापाशीं ।
तैसें हृदयीं आठविता हृषीकेशी । तरी बंधन मग कैचें ॥२१॥
कीं दुग्धासाठीं मार्जार हिंडे । आणि विषयासाठीं इंद्रियगण तंडे ।
तैसें हृदयीं हरिप्रेम जोडे । तरी बंधन मग कैचें ॥२२॥
यास्तव अर्धघडी रिकामा । न राहोनि श्यामा मन विश्रामा ।
आठवितां निजसुखधामा । तरी बंधन मग कैचें ॥२३॥
कीं वयाअंतीं एकलें प्रसवे वांझोटी । मग जीव तळमळे होतां बाळतुटी ।
तैसे हरिप्रेम व्यापितां पोटीं । तरी बंधन मग कैचें ॥२४॥

अर्थ :- किंवा टिटवी पक्षीण आकाशात फिरते पण तिचे लक्ष पिल्यापाशी असते त्याप्रमाणे मनुष्याचे मनात अखंड भगवच्चिंतन राहील तर मग त्याला संसारबंधन कोठून भासणार? २१. किंवा दुधासाठी मांजर ज्याप्रमाणे सारखी घरात फिरते आणि विषयसुख भोगण्याकरता इंद्रियगण जसा तळमळतो, तसे हृदयात श्रीहरीचे सारखे प्रेम राहीले तर संसारबंधन कोठून भासणार! २२. म्हणून अर्धघडी देखील रिकामा न राहता, मनाचे विश्रांतिस्थान असलेल्या ब्रह्मसुखाचे आगर असलेल्या अशा मेघश्यामाचे ठिकाणी मन जडले असता संसारबंधन कोठून भासणार? २३. वांझ असलेल्या स्त्रीला शेवटी शेवटी एकुलता एक मुलगा झाला. त्या बाळाची तुटी (वियोग) झाली असता ती जशी तळमळते, तसे श्रीहरीचे प्रेम पोटात मावेनासे झाले असता संसारबंधन कोठून भासणार?

२४..... (अनुवाद येथपर्यंतच आहे)

तेचि प्रेमाची नवाई । वात्सल्यसुखाचिया ठायीं ।
पूर्वील भक्ति लवलाहीं । आली होय ॥२५॥
मनीं ऐसें वाढे दृढ । रडोनि कष्टविला हरि उघड ।
परी सेवा न घडली सुगड । मम करौनि ॥२६॥
हेंचि एक चित्तीं उठे । मग वृत्तीसी समाधान गोमटे ।
वात्सल्यस्नेहें प्रगटें । अगाध तें ॥२७॥
अत्यंत स्नेहाळ माय असतां । (य२उ.१६५) बाळातें क्षुधाही नसतां ।
परी स्तन ओठीं लावितां । प्रेमपान्हा उमटे ॥२८॥
तेवीं आत्मपरमात्मया भेद नाही । परी प्रेमाची नवल नवाई ।
कोमल चित्ते शेषशायी । सुखी राहो हे वाटे ॥२९॥
तया नित्यनिर्मळा स्नान । तया नित्यतृप्ता भोजन ।
तया सर्वव्यापका कडिये ग्रहण । नवल विंदान भक्तीचें ॥३०॥
तया असीमासी सीमा । तया अनामा ठेवूनि नामा ।
बाळा केशवा मेघश्यामा । म्हणणें ही गरिमा प्रेमाचीं ॥३१॥
तें लहानसें बाळ । त्रिभुवनस्वानंदा मूळ ।
जैसें प्रकाशें भरे गगनमंडळ । परी चंद्रमा सान दिसे ॥३२॥
तैसें हृदयाकाशसद्गुणे । बाळ लहान गोजिरवाणें ।
परीं बह्मानंदी पुरे उणें । सर्वथा नाहीं ॥३३॥
अंगें करोनि सेवा । कष्ट न होवावे देवाधिदेवा ।
ऐसिया प्रेमभावा । हृदय लाहे ॥३४॥
मी सेवा करितां प्रबळ । झणी गुप्तश्रम करील घननीळ ।
यासाठीं आपुलें करोनि बाळ । आपण होय वरिष्ठा ॥३५॥
मग अरुणोदयपीळ उकलिला । संध्यारागें रंगविला ।
हृदयजळें भिजविला । पलोडा केला सुकुमारा ॥३६॥
तेथही अनंत काठिन्य । पाहोनिया प्रेमें मान्य ।
आपुलिया नंदना धन्य । वाटेल ऐसें आचरी ॥३७॥
तेथ श्रीकृष्ण आलंबन । बाळलीला उद्दीपन ।

हृदयीं प्रेम पान्हा नयन । ताटस्थ्यादि पूर्ण अनुभाव हे ॥३८॥
पैंजण रुणझुणादि व्यभिचारीभाव । मिळतां पुत्रप्रेम स्थायीभाव ।
हृदयींहून प्रगटे सावेव । वत्सलरसू ॥३९॥
तया वत्सलरसाची पुष्टी । शरीरा येऊनि व्यापी सृष्टी ।
तेव्हां वात्सल्यभजनगोष्टी । वाणीं मनीं ॥४०॥
मौन धरितां पुत्रप्रीति । गोष्टी करितां गुणस्मृति ।
कडिये घेता ब्रह्मानंदस्थिति । वात्सल्यभक्ति या नांव ॥४१॥
हातानें उचलोनि कडिये घेयावें । तो हात कठिण स्वभावें ।
माझिया सुकुमारा न साहवें । म्हणोनि उचली मानसें ॥४२॥
तंव मानसही त्रिगुणात्मक । त्रिगुणातीत जगन्नायक ।
ऐसें पाहोनि घडी एक । तटस्थचि राहे ॥४३॥
तया ताटस्थ्यीं प्रेमस्पर्शे । अकस्मात् होय ऐसे ।
कीं बाळ रडे होवोनि पिसे । तेणें प्रेम उल्लसे धांवत ॥४४॥
पुरुषही असोनि शरीरी । बाळास्तव जाहला नारी ।
वात्सल्यवृत्ति परिकरी । अनुभवीत ॥४५॥
तेव्हां अनध्यस्तविवर्तप्रभा । जो पूर्ण सच्चिदानंदभागा ।
तो नयनांगणीं उभा । राहोनि खेळें ॥४६॥ (य२उ.१६६)
नयनांगणीं खेळत । हृदय पाळणा रडत ।
कीं हृदयपाळणा खेळत । रडत नयनांगणीं ॥४७॥
कोणीकडेही जावो वृत्ति । मागें पुढें सांवळी मूर्ति ।
पादयुगुल धरोनि हातीं । रडें दुग्धार्थी प्रतीतीनें ॥४८॥
तेथ (१)सोहंकामविकारू । दुग्ध पाजितां आटे साचारू । आणि नित्य जवळी
असावा शार्ङ्गधरू । येणें (२)सोहंलोभविकारू अर्पित ॥४९॥
भरवंसाहि ऐसा । जो माझिया गर्भीचा ठसा ।
तो अंतर द्यावया सहसा । समर्थ नाही मजलागी ॥५०॥
मार्जारन्यायें पितृमातृभक्ति । मर्कटन्यायइव वात्सल्यस्थिति ।
अथवा त्याहून उच्चप्रतीति । निश्चयें मी म्हणे ॥५१॥
बिल्वमंगलाचें वचन । येच विषयीं प्रमाण ।

हात सोडवोनि जातां भगवान । बोलिले ते ध्यानीं आणी मना ॥५२॥
बिल्वमंगलांचा श्लोक -
''हस्तमुत्क्षिप्य यातोऽसि बलात् कृष्ण किमद्भुतम् ।
हृदयाद्यदि निर्यासि पौरुषं गणयामि ते ॥''
ययाचा अर्थ । व्रजभाषेआंत ।
बोलिलेती संत । तो हा ऐसा ॥५३॥
दोहा
''हात छुराये जात हो निबल जानिके मोहे ।
हृदयसे जब जावोंगे बली बखानो तोहे'' ॥
तपें भगवंत होता नंदन । त्याहोनि अधिक भक्तिविंदान ।
यशोदे सारखे श्रीकृष्णपाळण । निष्काम जाण सर्वदा ॥५४॥
यशोदा प्रेमा कर्माबाई । यांची भक्तिचिया नवाई ।
होवोनि कृष्ण शेषशायी । भजती अंगें ॥५५॥
प्रेमाबाईचें अगाध भजन । श्रीकृष्णासि वेताटीनें मारिले ऐकोन ।
भक्तिबळें न राहोनि भान । बोलिली वचन यशोदेसी ॥ ५६॥
प्रेमाबाईचे पद
अहिरनी कठन नंदकी नार ॥धृ०॥
ब्रह्म कहे स्तनपान दे मोहे । तौं नहि देत गवार ॥१॥ अहिरनी ०
पगन पन्हया कहत कन्हया । देत छरिनको मार ॥२॥ अहिरनी ०
यशोदेचिया भजनाची रीति । मी म्हणे न बोलवेल श्रुति ।
विश्वरूप दाखवितांही विश्वपती । जिणें वात्सल्यभक्ति न सोडिली ॥५७॥
गर्ग नारदादि मुनिजन । क्षणक्षणां सांगती येऊन ।
कीं हा परमात्मा विश्वभूषण । वेदपुराणा वंद्य जो ॥५८॥
तेंही ऐकोन साठवी हृदयीं । पुढें तान्हा म्हणोनि दे भातदही ।
मज वाटे श्रीकृष्णाहुनि लवलाही । यशोदा वरिष्ठ ॥५९॥
पाहावया आपुली जाती । गोकुळांतूनि गेला श्रीपति ।
परी यशोदावात्सल्यभक्ति । किंचित् चित्तीं न मळली ॥६०॥

सोहं–विकार

श्रीकृष्णीं अर्पिला सोहंकाम । सोहंलोभही मेघश्याम ।
सोहंक्रोधही अर्पिता प्रेम । अधिकचि वाढे ॥६१॥
अंतःकरणीं प्रवेशला । तो हृदयवटीं गर्भ जाहला ।
हृदयकमलपणीं निजला । मुखीं अंगुष्ठ घालुनी ॥६२॥
तो मनसा चिंतितां बालमुकुंद । अंतर्बाहेरीं आनंदकंद ।
कडिये घेऊनि ब्रह्मानंद । यशोदेस तैसा वात्सल्यभक्तौ ॥६३॥
जें जे वात्सल्य करिती । ते ते यशोदा मी म्हणे चित्तीं ।
परि माता समजोनि तत्पदावरुती । अंखड मस्तक मी ठेवी ॥६४॥
हृदयीं राहावा सुकुमार । यासाठीं सोहंकाम - सोहंलोभविकार ।
नायके वाटतां सोहंक्रोधविकार । हरिचरणावर समर्पी ॥६५॥
सोहं क्रोध विकार वेताटी । पाहोनि चळचळ कांपे जगजेठी ।
देवपण विसरोनि मिठी । भक्तपदीं घाली ॥६६॥
इतुकियानेहि क्रोध । मातेचा शांत नोहे प्रसिद्ध ।
ऐसेचि मानोनि गोविंद । आई आई पुनः म्हणें ॥६७॥
तंव ती म्हणे वदसी काये । प्रभु म्हणे मज चषक देई माये ।
कासया पुसतां दुग्ध स्वयें । वदनीं मागे ॥६८॥[1]
एधवा आजीं दुग्ध नाहीं । केधवा राहील तरी आई ।
ती म्हणे रजनीचिये समयीं । देईन तूंते ॥६९॥ (य २ उ १६८)
रजनी म्हणजे काय जननी । बाळा आंधारीं न दिसे नयनीं ।
मग आपुलेचि नेत्र मिटोनि । जाहली रजनी म्हणे माय ॥७०॥
पाहतां जयाची स्वरूपस्थिति । त्रिकाल न दिसे अविद्याराती ।
तो मातृप्रेमदुग्धार्थी । मिथ्या दिवसराती सत्य मानी ॥७१॥
वक्षोजांबरपदर । ओढोनि मागे दुग्ध परिकर ।
तो जगन्मोहन यशोदाकुमार । पति होवोनि रक्षो आम्हां ॥७२॥

,,,

वक्षोजांबरकर्षणोद्यतकरः कृष्णः स पुष्णातु नः ॥१॥

,,,

मुख्य ऐक्य अनध्यस्तविवर्ती । सांपडे हें ॥१७॥
म्हणौन ते पदार्थ दोन । हें न बोलवें वचन ।
यालागीं षट्पदार्थ म्हणोन । समन्वय केला ॥१८॥
सच्चिदानंदपदें तीन्हीं । जियें आनंदी होती गुणी ।
तियें आनंदी प्रेमखाणी । नाशेचिना ॥१९॥
प्रेमखाणी जरी नाशेल । तरी आनंदू आपआपणा विटेल ।
आणि प्रेमखाणी राहील । तरी भक्तिसिद्धि ॥२०॥
वृत्तिबाधू जरी जाहला । तरी स्वप्रेमू काई निमाला ।
तोचि व्यापकपणें वहिला । भक्तिरूप ॥२१॥
आंता वृत्तिबाधें देशबाधू । म्हणौनि एकदेशीय-व्यापक-प्रभेदू ।
नाशिलीया, ब्रह्मबोधू । जैसा तैसा ॥२२॥
तेथ प्रेमसुखाची नवाई । निर्विशेषादि ठायीं ।
अनिर्वाच्य-डोहीं । आनंदोल्हासू ॥२३॥
तोचि हृदयींचा मनमोहन । अनध्यस्तविवर्त श्रीकृष्ण ।
जीवन्मुक्त आलिंगन । देती जया ॥२४॥
अहो, हे सिद्धिकरण । वाटेल जरी कठीण ।
तरी वेदांतिया कारण । पुसे मी ऐसें ॥२५॥

अध्यास, विषमसत्ता व अनध्यस्तविवर्त

ब्रह्माचिया ठायी । अध्यास असतां बाध नाही ।
तरी अनध्यस्तविवर्त लवलाहीं । घेतां विरोध कैंचा ॥२६॥
ब्रह्मानंद न बाधतां । प्रेमवृत्त्या सुख निघोट घेतां ।
विदेहमुक्ति तत्वतां । अपेक्षावी कां? ॥२७॥
अध्यास अनादि अनंत । यावज्ज्ञान आचार्योक्त ।
ज्ञान झालिया तो नाशत । परी प्रीति-भगवद्भक्ति कां जावी? ॥२८॥
स्वर्ण समजोनि अलंकार । ठेवितां येती समग्र ।
तैसें ब्रह्म समजोनि साचार । भक्त्यन्तर ठेवितां येईल न कां ॥२९॥
ज्ञानविरोधी जें जें नाही । तें ज्ञानें नाशावया कारण काई ।
आणि वस्तुहूनि भिन्न नाहीं । म्हणौनि द्वैत नुमटे ॥३०॥

अध्यास बाधक म्हणोन । गेलें विषमसत्ताभान ।
तथापि अनिर्वाच्यपण । भक्तीचें उरलें ॥३१॥
म्हणोनि बाधिलिया संसृति । मग हो न हो विदेहमुक्ति ।
दृढ भगवद्भक्ति । आश्रयावी ॥३२॥
जीवन्मुक्ति जाहलियावरी । विदेहमुक्ति इच्छितां खरी ।
विशेष प्राप्ति काय तरी । निरूपावी ? ॥३३॥
म्हणाल कीं प्रारब्ध नाशत । तरी प्रारब्ध असतां काय होत? ।
दुःख म्हणाल तरी निश्चित । मुक्ति कैचीं? ॥३४॥ (य२उ.१७१)
प्रारब्धापासूनि न व्हावे दुःख । म्हणोनि विदेहमुक्ति इच्छाल देख ।
तरी भक्तीचेही हातीं सम्यक । प्रारब्ध सुखरूप करणें असें ॥३५॥

माझा अनुभव

आणि माझिया अनुभवें । जीवन्मुक्तींत वाचाऋण स्वभावें ।
तें प्रारब्ध निवर्तलियाहि नोहें । निवृत्त कदा ॥३६॥
''तें ऋण शेष वाचा इया । न फेडवेंचि मरोनिया''।
हें स्वमुखें श्रीगुरुस्वामीराया । बोलिलेति आपण ॥३७॥
तयाची न होतां निवृत्ति । तरी सवृत्तिक होईल विदेहमुक्ति ।
यालागीं वागृणनिवर्तक भक्ति । विदेहमुक्तींत समन्वयो ॥३८॥
पुढें विदेहमुक्तींत भेद जाये । तुमचा अनिर्वाच्य प्रेम राहे ।
ही व्यतिरेकाची असो सोये । परी तो अन्वयें होय आतांही आम्हां ॥३९॥
''व्यतिरेके'' निरसलिया भेदप्रतीति । जीवन्मुक्तींत ''अन्वयें'' गुरुमूर्ति ।
''पुनर्व्यतिरिकें'' भक्तिमुक्ति । एकता होय ॥४०॥
तेथ मुक्ति म्हणतां काय जोडे । आणि भक्ति म्हणतां काय मोडे ।
हे वृत्तीचे आग्रह कोरडे । प्रेमानंदू तो तेथ ॥४१॥
न प्रेम म्हणशील पुनः जरीं । एकादें वेळें तरी ।
कीं ब्रह्म निर्धारीं । कंटाळावे ब्रह्मपणा ॥४२॥
मग मुक्तीस संसारता यावी । हें तंव तुज अनिष्ट भावी ।
म्हणोनि प्रेमसंभवी । आनंद असो ॥४३॥
आतां प्रीत्यादी म्हणशील वृत्ती । तरी तैसी असो का अन्यप्रीति ।

परी ब्रह्मानंदस्थिति । वृत्ति नोहे ॥४४॥
म्हणीशल वृत्त्यवच्छिन्न आनंद भिन्न । तरी स्वरूपीं तो काय न वृत्तीविण ।
म्हणशील तया अनिर्वाच्यपण । तरी तदन्वयें पूर्ण प्रेमा अनिर्वाच्य ॥४५॥
आतां ज्ञानाहंताही गेलीया । मग जें जें प्रेमान्वया ।
तें कवण्या प्रत्ययें बोधावया । अशक्य जरी ॥४६॥
तरी ज्ञानाग्रह अहंपण गेलें । म्हणोनि आनंदघन तें उरलें ।
तेंचि कृष्णरूप जीवन्मुक्तींत वहिलें । प्रीतिवृत्त्यवच्छिन्न युष्मत्प्रत्यय-इव ॥४७॥
युष्मत्प्रतीतिरिव प्रतीति । जे आनंदा दाखवी प्रीतिवृत्ति ।
आणि अस्मत्प्रतीतिरिव प्रतीति । वृत्ति दावी चैतन्य ॥४८॥
चैतन्यानंद एक म्हणोन । न ये विषयी विषयपण ।
किंतु उपकारक होऊन । वागृण फिटे ॥४९॥
ही जी कां जीवन्मुक्ति । येणें ऐक्यबोधेंचि विदेहमुक्ति ।
म्हणोनि भिन्न न भासोनि भक्ति । अद्वैतीं आहे ॥५०॥
''तैसी क्रिया कीर न साहे । परी अद्वैतीं भक्ति आहे ।
हें अनुभवाचि जोगे नोहे । बोला ऐसे ॥'' ज्ञानेश्वरी
ऐसें तातवचन देख । हेंचि माधुर्य हेंचि कांतकांतासुरतसुख ।
गुरुशिष्याचें मुखा मुख- । स्पर्शो हाचि ॥५१॥
हे बोलावया योग्य नाहीं । परी जीवन्मुक्तीचिया ठायीं ।
वागृण फेडावया पाही । भिन्न इव दावूं ॥५२॥
मग तें फिटलिया वागृण । सहजचि होईल अभिन्न ।
परीं निरूपितासमयींही शब्द मात्र भिन्न । अर्थानुसंधानीं अभेदू ॥५३॥
सद्गुरुनाथ प्रियकरा । आपण आपुलें उदारा ।
उपसाहावे मधुर मधुरा । पुरें उणें ॥५४॥

भक्तिरस

ज्ञानाविरोधी वृत्ति पूर्ण । झालिया मग रस उत्पन्न ।
भक्तीचें स्वरूप संपूर्ण । तेथोनि प्रकटे ॥५५॥
त्वंपदी प्रेमरस भक्ति । तत्पदीं प्रेमरस यदुपति ।
दोहोंची ऐक्यप्रतीति* । न मोडेचि ॥५६॥ (*असिपद)

यालागीं निष्काम भगवंतप्रीति । आत्मारामहि ठेविती भगवंती ।
याविण वागृणी वेदान्ती । ऐसें मी म्हणें ॥५७॥
आतां जीं जी व्यर्थ वृत्ति । ती ती तमोगुणाची स्थिति ।
ऐसी जीवन्मुक्तिविवेकीं उक्ती । विद्यारण्यस्वामींची ॥५८॥
तेथचि 'यः सर्वत्राऽनभिस्नेहः' हें गीतावचन । घेऊन ऐसं केलं बोलणं ।
कीं व्यर्थ स्नेह तोही जाण । तमसः परिणामू ॥५९॥
हें वचन घेऊनि प्रमाण देख । निष्काम भक्ति खंडिती मूर्ख ।
तमोगुणाचा परिणाम देख । म्हणती तियेतें ॥६०॥
परी विद्यारण्याचें वचन । ऐसेंचि असेल पूर्ण ।
तरी स्वग्रंथविरोध दारुण । येत असे कीरू ॥६१॥
पंचदशींत ईश्वर सत्त्वगुणी । स्वतंत्र म्हणती विद्यारण्यमुनि ।
तो भक्तावरी प्रेम करी कांही नेच्छुनी । हें गीतादौ प्रसिद्ध ॥६२॥
व्यर्थ स्नेहवृत्ति तमोगुण । तरी ईश्वरही तमोमय आपण ।
मग पंचदशीचे बोलणे । व्यर्थ झाले ॥६३॥
म्हणोनि ऐसे नाही । व्यर्थ विषयस्नेह तमोगुण पाही ।
आणि निष्काम भगवत्स्नेह लवलाही । श्रुतिस्मृतिसिद्ध ॥६४॥
यालागीं भगवत्स्नेहें करुणारस । तेणें 'तस्यैवाहं' भक्ति प्रकट विशेष ।
परी शांत सर्वास । समन्वित ॥६५॥
सशान्तशृंगारान्वित माधुर्यभक्ति । सशान्तकरुणान्वित 'तस्यैवाहं' भक्ति ।
'ममैवासौ' सशान्तवात्सल्यान्विति । येथ शान्तस्थिति अन्यानादरू ॥६६॥
तिया मागां निरूपित दोन्ही । पुढे येथही तिया समन्वयूनि । (य२उ१७३)
माधुर्यसुखाची उभारणी । अवधारिजे स्वामी ॥६७॥
आपण श्रीकृष्णरूपें पति । होवावया चित्तीं ।
जे ऐसी वृत्ति । सहज होय ॥६८॥
माझेंचि आईके गोविंद । हे वात्सल्यीं असो विशद ।
मी न कष्टवितां आनंदकंद । सेवा करीन आवडी ॥६९॥
मज परमात्मया भेदू नाहीं । यास्तव मागणें नसे काहीं ।
आणि तो नित्यतृप्त म्हणोनि लवलाही । देणें मज नसे ॥७०॥

परी वागृण एक जावें । कीं आवडी स्वभावें ।
म्हणोनि न कष्टवितां होवावें । दासी मियां ॥७१॥
तेथ 'स एवाहं' वृत्ति । न सांडिता दास्यस्थिती ।
यालागीं पत्नित्वाची प्राप्ती । ब्रह्मकुलैकपणें ॥७२॥
प्रथम अलंकारभजनीं भक्ति वीर । पुढें उमटे सशांतश्रृंगार ।
परी अच्युत वीर । तामस म्हणती ॥७३॥
भक्तिवीर तामस होता । तरी योगवीरही तैसाचि तत्वतां ।
यांत योगें वृत्ति निरोधितां । न घडे कीरू ॥७४॥
योगवीरेंही होय समाधि । भक्तिवीरेंही तीचि सिद्धि ।
तमोमय म्हणतां समाधि । तरी तूर्याही तैसी ॥७५॥
काव्यप्रकाशक्रम टाकोनि दूरी । एवढी अनर्थ परंपरा शिरीं ।
अच्युतरायें निर्धारीं । घेतली आहे ॥७६॥
असो कवणाचें कांही । अलंकारभजनीं भक्तिवीर पाही ।
तेथूनि स्वरूपभजनीं लवलाही । सशांतशृंगार उमटे ॥७७॥
सशांतशृंगार भक्तिरस । ऐक्यभजनीं या तीहींचा विकास ।
अन्यनिर्वेदें शांतरस । शृंगाररस पतिभावें ॥७८॥
भगवत्प्रतीतीस्तव भक्तिरस । जीवन्मुक्तासी अति उल्हास ।
जीवन्मुक्तिविवेकीं ऐस । विद्यारण्य बोलिले ॥७९॥
यद्यपि देवादिविषया प्रीती । काव्यप्रकाशकारादि 'भाव' म्हणती ।
भक्तिरसातें पृथक् न गणिती । म्हणोनिया ॥८०॥
तदपि भगवद्भक्तिचंद्रिकामृतरसोल्हासीं । पराभक्ति निरोपितां आपैसी ।
भक्तिरसातें विशेषीं । पृथक्ता देती ॥८१॥
श्लोक :-
परत्राऽनासंगं जनयति रतिर्या नियमतः
परस्मिन्नेवास्मिन्समरसतया पश्यत इमम् ॥
परप्रेमाढ्येयं भवति परमानंदमधुरा ।
परा भक्तिः प्रोक्ता रस इति रसास्वादनचणैः ॥१॥ (य२उ.१७४)

रस : लौकिक व अलौकिक

आणि 'यो मद्भक्त' इत्यादी श्रुती । भक्तिमुख्यता बोधिती ।
यालागीं भगवदर्थरसख्याति । भक्तिरसाप्रति पार्थक्य ॥८२॥
रसद्वैविध्य सम्यक । लौकिक आणि अलौकिक ।
पदार्थसन्निकर्षजन्य लौकिक । अलौकिक ज्ञानजन्य ॥८३॥
परी दोन्ही इया रीती । योजितां निश्चितीं ।
कैसी भगवत्प्राप्ति । अचुक होय ॥८४॥
प्रतिमासन्निकर्ष लौकिक । तेथ पतिनातें ठेवूनि देख ।
रस लौकिक आणि अलौकिक । समन्वयावा ॥८५॥
पुढें भगवद्गुण काव्याद्युपनायकीं । रसिक होवावे अलौकिकीं ।
मग मृदुसंवेगीं मनोरथिकीं । रसिक होवावें ॥८६॥
आत्मानंदस्थायी पुष्ट होतां । शांतरस प्रकटे तत्वतां ।
तेथचि रतिस्थायीभाव पुष्ट होतां । श्रृंगार प्रकटे ॥८७॥
पतिभाव आलंबन । सौंदर्यादि उद्दीपन ।
इतर व्यभिचारी मिळोन । रतिस्थायीभाव पुष्ट होय ॥८८॥
तरी श्रीकृष्ण मुख्यालंबन । आणि पतिभाव तदैक्यें उत्पन्न ।
यालागीं भक्ति रसोद्भवून । श्रृंगारात्म होय ॥८९॥
तो प्रतिमादिस्थानीं एकवटला । गुणश्रवणें वृद्धि पावला ।
मनोरथें हृदयीं व्यक्त झाला । स्वप्नीं प्रकटला मध्यसंवेगें ॥९०॥
तेंचि निरूपण 'कर्णामृतीं' । प्रमाणार्थ ऐक सखि वृत्ति ।
सकल भक्तांची प्रतीति । ऐसीचि आहे ॥९१॥
कृष्णकर्णामृतातील श्लोक :-
वेणीमूले विरचितघनश्यामपिच्छावचूडो ।
विद्युल्लेखावलयितइव स्निग्धपीतांबरेण ।
मामालिंगन्मरकतमणिस्तंभगंभीरबाहुः
स्वप्ने दृष्टस्तरुणतुलसीभूषणो नीलमेघः ॥१॥
मीराबाईंचे पद :-
माई म्हाको सपनेमे परन्यो गोपाल ॥धृ० ॥
राती पीली चुनरि पहिरी मेंहदि पान रसाल ॥१॥ माई म्हाको०

काँइँ औरकीं भरो भौंवरै म्हाको जग जंजाल ॥२॥ माई म्हाको०
मीरा प्रभु गिरधरन लालसौं करी सगाई हाल ॥३॥ माई म्हाको०
ओव्या :- हे मीराबाईचें वचन । पुष्टिप्रदचि संपूर्ण ।
आणि 'स्वप्ननिद्राज्ञानावलंबनेति' योगसूत्रस्पष्टीकरण ।
सांगतां 'मणिप्रभाकर' ऐसेचि वदती ॥९२॥
पतीनें गोपिका रोधितां । त्या ध्यानज-भक्तिरसें भगवत्प्राप्ता ।
श्रीमद्भागवतीं वार्ता । ऐसी आहे ॥९३॥
एवं मध्यसंवेग तीव्र घडें । तैं अलौकिक पतिदेव लौकिक-इव जोडे ।
अन्वयें श्रीकृष्णरूपडे । अंतर्बाह्य ॥९४॥
मग भजनाची आवडी मोठी । नाना वृत्तींच्या पाटींपोटी ।
अनुरागाची गोमटी । पेटी उघडे ॥९५॥
अनुरागें भाव नाना । अर्पिजती श्रीहरिचरणा ।
ते श्रीज्ञानेश्वर करुणाघना । स्वीकारा स्वामी ॥९६॥
श्रीज्ञानेश्वर माय माउली । सर्वरूपें तीचि प्रकटलीं ।
आतां निवांतचि वाहिली । चरणीं मति ॥९७॥

॥ हरिः ॐ तत्सत् श्रीमत्सद्गुरुज्ञानेश्वरकृपाप्रसादे ओवीछंदबद्धे प्रीतीनर्तने
माधुर्यभिनये माधुर्योपपत्तिर्नाम चतुर्थः पदन्यासः ॥
श्रीमत्सद्गुरुज्ञानेश्वरमहाराजार्पणमस्तु ।

०००

पदन्यास ५ वा

॥ संयोगशृंगार ॥

॥ श्रीज्ञानेश्वरमाउलीसमर्थ ॥

जय जय सद्गुरु हृदयरमणा । जय जय सद्गुरु मनमोहना ।
जय जय सद्गुरु भक्तभूषणा । कल्याणनिधाना आळंदीपते ॥१॥
जय मोहरावणराघवा । जय मायापूतनमाधवा ।
जय प्रेमळप्रेमगौरवा । ज्ञानेश्वरा ॥२॥
आतां तुमचिया चरणीं । प्रेमखुणेंकरुनी ।

ज्ञानरूपें मिळोनी । भक्तिरूपें पघळले ॥३॥
तुमचिया प्रेमाची नवाई । अनिर्वाच्य सर्वांठायीं ।
आतां प्रेम तरी कायी । अवधारिजे ॥४॥

प्रेमाच्या ४ पायऱ्या

दृष्टि, परिचय, हार्द, प्रेम । हे ऊर्मिपरंपरा परम ।
वृत्ति तटस्थ मात्र ईक्षणोत्तम । ''दृष्टि'' म्हणिजें ॥५॥
मियां जवळीं देखिला हरि । परी न लक्षिला चित्तभरी ।
ऐसें सखीभाषणकुसरी । दृष्टि म्हणिजे ॥६॥
* तीचि दृष्टि जेव्हां । सर्वथा अनुपेक्ष्य होईल तेव्हां ।
''परिचय''स्वभावा । प्राप्त होय ॥७॥
* पुढें तीचि परिचय । दोष न पाहोनी होय ।
तैं ''हार्द'' नांव स्वयें । पावोनि राहे ॥८॥
* पुढें तेचि हार्दता । परिपक्वदशें येतां ।
प्रियाची भोगपर्यवसायिता । ''प्रेम'' तोचिं ॥९॥
परी हें प्रेमाचें लक्षण । विषयासाठींच म्हणोन ।
अनादरणीय जाण । सर्वथा वाटे ॥१०॥
गुप्तपादाचार्याचे मत ऐसें । प्रेम बोलिजे ''इच्छाविशेषे'' ।
जी इच्छा भोगांतींही निवृत्त नसे । हें मत मान्य असे 'प्रेमरसायनकारा' ॥११॥
परी इच्छा अंतःकरणधर्म पूर्ण । आत्मा वेगळा त्याहून ।
आणि आत्मा ''परप्रेमास्पद'' हें वचन । विद्यारण्यांचें वेदांतीं ॥१२॥
तया आत्मयाचा धर्म जरी । इच्छा होईल तरी ।
इच्छा असते विषयाकारी । मग आत्माही विषयाकार व्हावा ॥१३॥
विषयाकार होतां आत्मा । तरी तो म्हणावा जडप्रतिमा ।
जडाचिये ठायीं प्रेमा । अनुभविजेना ॥१४॥
यालागीं शांडिल्यमुनींचें मत । ''योगीं वियोगोपलालन प्रेम'' वदत ।
आणि श्रीनारदांचें मत । ''अनिर्वाच्य प्रेम'' ॥१५॥
येथ अनिर्वाच्य शब्दाचा अर्थ । सदसद्विलक्षण म्हणतां अनर्थ ।
तरी आतां यथार्थ । लक्षण ऐसें ॥१६॥

साखर आपण भक्षिली । आम्रफळेंही खादलीं ।
तया दोहोंची गोडी कळली । मनास जरी ॥१७॥
तरी गोडी कैसी काय । हें वाचेनें सांगतां नये ।
एवं मानसिक वाचेसी कानडे होय । मग आत्मा वदवेल केवी? ॥१८॥
जैसें वाचेसी न वदवें मन । तैसा आत्मा वृत्तीसही न घेववे इंदत्वेकरून ।
तो परमप्रेमास्पद म्हणोन । अनिर्वाच्यपण प्रेमासी ॥१९॥
तोचि रस हा सिद्धांत । वृत्तिस्थायीभावें निश्चित ।
आनंदेदंतेवानध्यस्तविवर्त[१]। प्रेम व्यक्त तैसाचि ॥२०॥ (१.आनंद+इदंता+इव)
हा व्यक्त प्रेम अवघा वाढे । स्वार्थपणा समूळ मोडे ।
तैं शृंगारमय जोडे । भक्तिरसू ॥२१॥
आत्मनि नारदोक्त भक्ति । अंतःकरणी शांडिल्यरीती ।
दोन्ही मिळोनी श्रीहरिमूर्ति । अंतर्बाह्य ॥२२॥
योगें वियोगोपलालन[(१)] । हें जें शांडिल्यप्रेमलक्षण ।
तें नारदमतीं समन्वयोन । पाहतां सात्मज्ञानभक्तिसिद्धि ॥२३॥

(टीप :- (१) 'योगे वियोगवृत्तिः प्रेम' असें शांडिल्यसूत्र प्रेमरसायनकारांनी घेतलें आहे; पण हें सूत्र भक्तिमीमांसेंत नाही. यावरून शांडिल्यसंहितेंतून किंवा आणखी त्यांच्या कोणत्यातरी ग्रंथांतून घेतलें असावे. ''योगे वियोगोपलालनं प्रेम'' असें याच सूत्राच्या आधारानें मी आपल्या ग्रंथांत वाक्य घातलें आहे. - ग्रंथकर्ता : श्रीगुलाबरावमहाराज)

म्हणोनि योग आधीं ओळखिजे । मग वियोग तो अनुभविजे ।
परी योगासी न चुकिजे । रहस्य हें ॥२४॥
द्रवीभूत अंतःकरण । हेंही प्रेमाचें लक्षण ।
येथचि घ्यावें समन्वयून । मधुसूदनोक्त ॥२५॥
आणि मागें जीं खंडिली मतें । त्यांतून 'हार्द' ग्राह्य वाटे मातें ।
यालागींचि येथें तें । समन्वयावें ॥२६॥
वात्सल्यादिकीं 'गलिताभिमान' । पुढें माधुर्योपपत्ती 'सएवाहंपण'।
झालिया 'दोषानवलोकन' । मृदुसंवेगें हरिचरितीं ॥२७॥
मग द्रवीभूत अंतःकरण । होतां भगवदाकार पूर्ण ।
तेव्हां संभोगशृंगारें 'प्रभुयोग' पूर्ण । 'वियोगोपलालन' विप्रलंभें ॥२८॥

अथवा संयोगें पूर्ण समाधान । रसास्वादनाशीं वियोगोपलालन ।
यास्तव धन्य असोनी धन्यताभिमान । अंगीं न जडे ॥२९॥
आतां तेंचि कवणेरीती । दोही शृंगाराची प्रतीति ।
सावध ऐक सखी भ्रांती । सकल सांडूनी ॥३०॥

(१) गुप्त आणि (२) स्पष्ट शृंगार

प्रथम संभोगश्रृंगार । तो द्विविध असे साचार ।
गुप्त आणि स्पष्ट प्रकार । प्रसिद्ध त्याचे ॥३१॥
अहंकारादि कुटुंब कल्पोन । परस्त्री होवावें रूपकेंकरून ।
मग भगवंतीं ठेवोनि मन । सदीशप्रीतिपुंश्चली व्हावे ॥३२॥
ऐसें प्राचीन संताचें । वचनही असें साचें ।
तेंचि प्रमाणाचें । बिढार करूं ॥३३॥

पद *

* क्रोध माझा भरतार मेल्याला ठेवलं दूरी ।
मला लागली गोडी म्हणुनि मी हिंडते परद्वारीं ॥
अहंकार सासरा मेला पूर्वीचा वैरी ।
दंभ मान परिपंथ दीर असावें संसारीं ॥
आशा माझी सासू मजला गांजल बहूपरी ।
मनसा माझी ननंद हीरा खवळल मजवरी ॥
इतुक्याला मी हात जोडतें दुजें नाहिं आंगीं ।
परपुरुष भोगिला परंतु पाप नाहिं आंगीं ॥
लाज सरम सोडिली सखुबाई निसंग घरनीघी । परपुरुष० ॥१॥
बोधाच्या मदनांत सखे ग बाई मी जाली वेडी ।
चित्तचांदण्यामधें सखे म्यां टाकली पलंगडी ॥
शांतिपान वैराग्यसुपारीं भरून तबकडी ।
विवेकाचा चुना लावुनी बनावली वीडी ॥
तम तंबाखू जाळायासी भरली गुडगुडी ।
सत्रावीचें पाणीं आणुनि भरलें त्याचि घडी ॥
परोपरीचे विलास करिते साजन बहुरंगी ॥ परपुरुष० ॥२॥

*(टीप २:- *पाठक्रमापेक्षां अर्थक्रम बलवान् असल्यामुळे व मला हाच पसंत वाटल्यावरून मी हीं कडवीं व्युत्क्रमाने घेतलीं आहेत - ग्रंथकर्ता : श्रीगुलाबरावमहाराज)*

ओव्या :-

एवं स्वगृहजाच बहुत म्हणोन । आश्रयावें श्रीहरिचरण ।
तीव्रसंवेगें साक्षात्करोन । गुप्त भोगावें हृदयसंपुटीं ॥३४॥
हाचि गुप्त संभोगशृंगार । ऐसाचि वाढे परिकर ।
जैसा गोकुळीं असतां यदुवीर । गोपिकांचा पैं होता ॥३५॥
तो गुप्त भाव अंतःकरणी । घेऊनि पूजिजे कात्यायनी ।
सद्‌गुरुउदरीं जन्मूनि । कुमारी होवोनी आवडी ॥३६॥
हा भावनेचा खेळ । कर्तृतंत्र जरी सकळ ।
तरी येथ प्रेम प्रबळ । वस्तुतंत्रची ॥३७॥
मग तया प्रेमाचेनि योगें । पारकीयपणा झुगारोनि अंगें ।
कृष्णकान्ता निजरंगें । होवोनि संभोगे उत्साहो ॥३८॥
तो तीव्रतर संवेगठेवा । जयास्तव वेणु वाजविणें माधवा ।
स्पष्ट संभोगशृंगार म्हणावा । बुधजनीं हा ॥३९॥
सकल इंद्रियांचे अधिदैवत । एकचि झाला गोपीकान्त ।
यालागीं अंतर्बाह्य काम समस्त । तेचि इच्छिती ॥४०॥
विषयाचें प्रियपण । तें कृष्णसौंदर्ये नेलें हिरोन ।
म्हणोनी इंद्रियें बाहेर धांवती तो अन्वयेंकरून ।
कामाधिष्ठान गोपीपती ॥४१॥ (य२उ.१७९)
हृदयीं आलिंगनाचा लोभ । जाहलीया स्वयंभ ।
किंचित् व्युत्थानमिव सच्चित्प्रभ । चित्त भासे ॥४२॥
तेव्हां आम्ही तुझ्या असोनी । सर्व सूत्र तुझिया पाणीं ।
मग कासया मोक्षदानी । झकविसी आम्हां ॥४३॥
म्हणवोनी प्रणयकलहभरें । हटे क्रोधाकारे ।
हरिचरणचि गोजिरें । दृढ आवळी ॥४४॥
मी येथेंचि सांडीन प्राण । ऐसें प्रणयक्रोधाचें निर्वाण ।

तेणें एकचि म्हणोन । नारायण द्रवीभूत ॥४५॥
''एकाकी न रमते'' । ऐसी जी श्रुति म्हणते ।
म्हणजे प्रेमानंतपणा होते । अविरुद्धची ॥४६॥
''भेद तंव तंव दूण अभेदासी'' । ही तातवाणी अतिसुरसी ।
याचि सुधारसी । पुष्टिदात्री ॥४७॥
म्हणोनी नारायण । प्रेमें कुरवाळी वदन ।
तंव तंव अंतरीं मान । अधिक उठे ॥४८॥
तो मान न म्हणावा अभिमान । तया मानाचा अर्थ जाण ।
इतुका वेळ मज उपेक्षिलें म्हणोन । धरिलें मौन आतां मी ॥४९॥
घडीं घडीं हृदयद्वारीं येत । परी मागें फिरोनी प्रभुकडे पाहत ।
स्वापराधें खेदभरित । न जाय पुढें ॥५०॥
तेव्हां 'मजही पावोनी । अवचिता जाईल जीवपणीं' ।
या भीतिस्तव मोक्षदानी । कर धरोनी समजावी ॥५१॥
कीं सांडूनिया आपुली मुक्ती । हिनें आश्रयिली माझी भक्ती ।
यास्तव ऋणी जगत्पत्ती । म्हणे, ते वदती जयदेव ॥५२॥
शंका :- आतां वेदांती म्हणेल हे असमीचीन । तरी स्वार्थ करता ये वर्णन ।
आणि ईश्वरीं तो नाहीं बंधन । जगद्‌बाधाधिकरण मुक्तही तसे ॥५३॥
ऐसा जालिया भवसांडोवा । मग द्वेषें व्यतिरेक कां मांडावा ।
अन्वयें प्रेम मंडावा । हेंचि बरें ॥५४॥
समाधान :- म्हणोनि जयदेवाचें वचन । सावध ऐको माझें मन ।
तें परमात्मया लागोन । न परमात्माभिमान हें द्योती ॥५५॥

जयदेवांचे गीतगोविंद : अष्टपदी

संस्कृत कडव

प्रिये चारुशीले प्रिये चारुशीले । मुंच मयि मानमनिदानम् ॥
सपदि मदनानलो दहति मम मानसम् । देहि मुखकमलमधुपानम् ॥धृ०॥
वदसि यदि किंचिदपि दंतरुचिकौमुदी । हरति दरतिमिरमतिघोरम् ॥
स्फुरदधरसीधवे तव वदनचंद्रमा । रोचयति लोचनचकोरम् ॥ प्रिये० ॥१॥

ओवी :-
प्रिये माझे ठायीं मान । दिसतो तुझा अकारण ।
जो मज तों दुजे नाही भान । आणि तुज मजवीण दुजे नाही ॥५६॥
म्हणवोनी तुज नाहीं सपत्नीं कोणी । कीं जेथ मी आसक्त तुज सांडुनी ।
यास्तव वृथा मान त्यजुनी । सखे वाणी गोड वदे ॥५७॥
मदन हा केव्हांही अनल । तो संतसंगेंचि शमे केवळ ।
यालागीं मुखकमलमधु रसाळ । पाजि मातें[1] ॥५८॥ (१.माते = मला)
प्रिया प्रिये हीं भाषण । करितां झळकती दशन ।
तेव्हां भयांधकार संपूर्ण । हारपे माझा ॥५९॥
जैं जीवपणा तुज येईल । तैं भेदें मी अव्यापकइव होईल ।
मग माझिये अंगीं जडेल । मिथ्यैषपणा ॥६०॥
हें भय वाटे रोकडें । तें तुझ्या माझ्या ऐक्यें उडे ।
यालागीं मम नयनचकोरा आवडे । तव वदनचंद्र ॥६१॥
संस्कृत कडव : जयदेव
'सत्यमेवासि यदि सुदति मयि कोपिनी । देहि खरनखरशरघातम् ॥
घटय भुजबंधनं जनय रदखंडनम् । ये न वा भवति सुखजातम् ॥ प्रिये चारु०॥२॥
ओवी :-
आतां सत्यचि मजवरी । कोपलीस जरी ।
कठिन नखें तरी । ताडन कीजे ॥६२॥
बाहुयुगुलें बांधिजे । दंतांहीं स्पर्शिजे ।
कीं सेवक चुकलिया कीजे । प्रभुनें जैसे ॥६३॥
संस्कृत कडव : जयदेव
'त्वमसि मम भूषणं त्वमसि मम जीवनम् । त्वमसि मम भवजलधिरत्नम् ॥
भवतु भवतीह मयि सततमनुरोधिनी । तत्र मम हृदयमतियत्नम् ॥ प्रिये चारु०॥३॥
ओवी :-
मी जाहलिया सगुण । तूंचि माझें अलंकरण ।
अनुभवे जीवन । तूंचि माझें ॥६४॥

मियां अगुणता सोडोनि फुडी । जगत्समुद्रीं दिधली बुडी ।
ते तूंचि सांपडलीस रोकडी । रत्नरूपें ॥६५॥
आतां मजवरी कृपा करोन । एकपणें चुंबनालिंगन ।
घडावया करी यत्न । हृदय माझें ॥६६॥
संस्कृत कडव : जयदेव
'स्मरगरलखंडनं मम शिरसि मंडनम् । देहि पदपल्लवमुदारम् ॥
ज्वलति मयि दारुणो मदनकदनानलो । हरतु तदुपहितविकारम् ॥ प्रिये० ॥४॥
ओवी :-
आतां मदन हें विष केवळ । ज्याचें औषध संतपदकमळ ।
यावीण ईश्वरत्वही अनळ । सम वाटे मातें ॥६७॥
म्हणोनि सबीजकामदाहक । प्रिये तव पद सम्यक ।
माझें शिरीं निष्कलंक । कृपेनें ठेवी ॥६८॥
इत्यादि जयदेववचन । अनुभवा ये भगवंतीं क्रोध केलिया अर्पण ।
अहंता सोडोनि आपुलेपण । तयाचे चिन्ह हेचि कीं ॥६९॥
एवं समजाविता क्रोध जाय । तंव अपराधे जीव घाबरा होय ।
सुरतानंदी यादवराय । आपण वियोगभय चित्तीं धरी ॥७०॥
तेणें प्रभूनित्यपणा जैसा । मी सुरतानंद देइन तया तैसा ।
या भक्तिरसोल्हासा । पाविजे कीरू ॥७१॥
तें भगवते सुरतानंददानपालन । व्हाया वियोगोपलालन ।
परी संयोगाची खूण । सर्वथा जाण नाशेना ॥७२॥
आतां संयोगीं वियोग कैसा । प्रियज्ञानेश्वरप्रेमवळसा ।
कळों येईल सहसा । धैर्येचि पुढे ॥७३॥
हृदयसुरतीं ज्ञानेश्वरचरणीं । पुढतीं पुढतीं समर्पूनी ।
स्वामी अपराध क्षमा करोनि । दास्य निरंतर मज द्यावें ॥७४॥

॥ हरिः ॐ तत्सत् श्रीमत्सद्गुरुज्ञानेश्वरकृपाप्रसादे ओवीछंदबद्धे प्रीतिनर्तने माधुर्याभिनये भक्तिनिष्ठसंभोगशृंगारात्तभगवद्योगो नाम पंचमः पदन्यासः ॥

॥ श्रीमत्सद्गुरु ज्ञानेश्वरमहाराजार्पणमस्तु ॥

ooo

पदन्यास ६ वा

॥ मुख्यभक्तिरहस्य ॥

॥ श्रीमत्सद्गुरुज्ञानेश्वरमाउलीसमर्थ ॥

जय जय सद्गुरु प्रियकरा । जय जय हृदयेंदीवरमधुकरा ।
जय जय सद्गुरु ज्ञानेश्वरा । अलकावतीवल्लभा ॥१॥
स्वामी तुझें चरणकमळ । निजविकासिनी चन्द्रिका स्नेहाळ ।
तेथ मधुपा होवोनि सुढाळ । मधु रसाळ सेवूं आम्ही ॥२॥
पूर्वील अपराधांच्या कोटी । प्रणयकलहाचिये शेवटी ।
सख्या तुवां घातल्या पोटीं । श्रीजगजेटीं दयाळा ॥३॥
आम्ही होवोनिया पत्नी । तुज शिणविले मोक्षदानी ।
ऐसी करुणाकाहणीं । वृत्तीसि मिळे ॥४॥
तेव्हां व्युत्थितइव चित्ता । वियोगानुभवें समर्था ।
वृत्तीसि एकतानता । सांपडें सहज ॥५॥
तेथ विषमानुरागक विप्रलंभ । जैसा गोपींचा स्वयंभ ।
तैसे गोपिकावल्लभ–। प्रेम वाढे ॥६॥
मग तया प्रेमाचेनि अवसरे । व्यापक ब्रह्म चित्तीं भरे ।
तेणें पाठीं पोटीं पुरे । तेंचि एक ॥७॥
जें सगुण होतें अंतःकरणीं । तें लपूं पाहें निर्गुणीं ।
अवघिया वृत्ती ते क्षणीं । चमकती साच्या ॥८॥
प्रणयकलहाचा गर्व बहुत । होतां वागृण मस्तकीं बैसत ।
यालागीं तो कृपावंत । गुप्तसम होय ॥९॥
गुप्त-प्रकट होवावया । स्थान नाहीं यादवराया ।
तथापि स्वानंदार्थ यया । सांपडला खेळ ॥१०॥
वाढतां सौभाग्यमद । विघ्न येईल रसास्वाद ।
मग देहबुद्धि विशद । होईल दृढ ॥११॥
याचि भयें गोविंद । करावया प्रसाद ।
निर्गुणीं लपे अभेद । होवोनिया ॥१२॥

कीं परमाणूपाटींपोटी । भक्त रक्षावे ही आवडी मोठी ।
यालागीं तो जगजेठी । हृदयसंपुटीं लपुनि रक्षी ॥१३॥
किंवा संयोगें चढतां वाचाऋण । म्हणोनि प्रियेचें होईल व्युत्थान ।
यालागीं प्रिय अंतरी लपून । करी एकतान चरणीं वृत्ति ॥१४॥
ज्ञानदृष्टी पाहतां । प्रकटणें लपणें वृथा ।
परी आनंदाची वार्ता । न बोलवेचि ॥१५॥
संयोगीं वियोगीं गोविंद । ऐसा जो परप्रेम शुद्ध ।
तो अनुभवा न ये प्रसिद्ध । विरहावीण ॥१६॥
हेंचि श्रीमद्भागवतीं । बोलिली आहे यथार्थोक्ति ।
प्रथम वाढवोनी वियोगवृत्ति । मग अंगीं परम प्रीति संयोगे ॥१७॥ (य२उ.१८३)
श्रीमद्भागवत श्लोक :-
'तासां तत्सौभगमदं वीक्षमाणं च माधवः ।
प्रशमाय प्रसादाय तत्रैवान्तरधीयत' ॥१॥
ओवी :-
रसास्वादाचें प्रशमन । परमानंदाचें पसायदान ।
कराया अंतरीं लपला कृष्ण । स्पष्ट आन वर्णार्थ ॥१८॥

ज्ञान व भक्ति : व्याख्या

अद्रुते चेतसि ब्रह्मानुभव । ज्ञान बोलिजे तया नांव ।
द्रुते चेतसि ब्रह्मानुभव । भक्ति म्हणावी ॥१९॥
चित्त तापकयोगें द्रवत्व पावें । ननु ऐसें न म्हणावें ।
शांतरस स्वभावें । तापकरहित ॥२०॥
परी हा संशय वृथा । वृत्तीची निर्वेदता ।
शांत पाहिजे ही वासना तत्वतां । तापक तेथ ॥२१॥
असो परमात्मा लपतां निर्गुणी । काठिन्य येवों पाहें मनीं ।
वियोगोपलालन त्या स्थानीं । तापक समजावें ॥२२॥
तेव्हां द्रव पावें अंतःकरण । मग विभावानुभावादिकें करून ।
भगवद्रति-निर्वेद हे दोन । पुष्ट स्थायीभाव होतां जाण शांतभक्तिरसू ॥२३॥
नाना भावना श्रृंगार । हेचि प्रभुसेवा समग्र ।

परी तेथही न यावा अहंकार । म्हणोनी विरहोपलालन ॥२४॥
ऐसी जाहलिया वृत्तीची स्थिती । मग वृत्तीचि वृत्तींत सखिया होती ।
तीव्रसंवेगें जगत्प्रतीती । तैसीचि ये ॥२५॥
मग आपसांत भावना । भावितांचि मनमोहना ।
तीव्रसंवेगें वचना । तैसेंचि काढी ॥२६॥
गीतगोविंद अष्टपदी कडव :-
सखि हे केशिमथनमुदारम् ।
रमय मया सह मदनमनोरथभावितया सविकारम् ॥ केशिमथनमुदारम् ॥धृ०॥
निभृतनिकुंजगृहं गतया निशि रहसि निलीय वसन्तम् ॥
चकितविलोकितसकलदिशा रतिरभसभरेण हसन्तम् '॥१॥
ओवी :-
हा विषमानुराग गुप्त । विप्रलंभ विख्यात ।
सावध परिसा समस्त । वृत्तिमैत्रिणी ॥२७॥
जो वैरियांसही निजपददाता । म्हणोनी केशिमथन आणि उदार या दोही पदार्था
। विषय होणें मदनताता । सहज आलें ॥२८॥
जो मोक्षपद दे वैरिया । तो आपुलेंचि दान करी प्रिया ।
यालागीं सखी आणूनि तया । मया सह खेळवीं ॥२९॥
तो तरी परमात्मा निर्विकार । परी मियां कामबळें तेथ कल्पिला विकार ।
तो भेटतांचि करुणाकर । होईल निर्विकार मीही तैसी ॥३०॥
हृदयकुंजवनी एकांतीं । मी पडले आहे विरहगती ।
आणि येथेंचि गुप्त तो श्रीपती । शोधोनि भेटवी, सखि ! मातें ॥३१॥
मी चकित पाहते चहूंकडे । परी तें रतिभरित हास्य रोकडें ।
न दिसे यास्तव सखि फुडें । आणोनि भेटवीं मजलागीं ॥३२॥
गीतगोविंद कडव :-
प्रथमसमागमलज्जितया पटुचाटुशतैरनुकूलम् ।
मृदुमधुरस्मितभाषितया शिथिलीकृतजघनदुकूलम् ॥
सखि हे केशिमथनमुदारम् ० ॥२॥

ओवी :-
प्रथम समागमाचें अवसरी । मज स्पर्शितां अमृतकरीं ।
प्रार्थितांही मधुरोत्तरी । मियां लज्जाभरीं अवमानिलें ॥३३॥
दोन्ही व्हावया एक । प्रतिबंधपट्टवस्त्र होतें देख ।
तें वागृणमय साहजिक । शिथिल केलें जयानें ॥३४॥
आतां मृदुमधुरवचनें । नानाचरणगुणगानरचनें ।
आर्जवीन वृत्तिसूचनें । परी भेटवी सखि! मातें ॥३५॥
माझियें हृदयींच राहे । परी ममापराधें मज व्यक्त नोहें ।
परी तूं उपाय करूनी पाहे । भेटवीं लवलाहे प्रिया मज ॥३६॥
मियां कंठीं न घातली मिठी । मुख चुंबितां लपविली दृष्टि ॥
आतां अनुताप वाटतो पोटीं । केव्हां भेटी हरीची ॥३७॥
ऐसा गुप्त विप्रलंभ साधितां । जायें अंगींची पारकीयता ।
तेव्हां स्पष्ट विप्रलंभाची वार्ता । दिसों लागे ॥३८॥

स्पष्ट विप्रलंभ

अंतरीं बाहेरीं उमटें शोक । शोका पाठींपोटीं व्रजनायक ।
तेणें जडभाव सकळीक । हारपें आधीं ॥३९॥
ज्ञानदृष्टी ब्रह्म भरलें । वृत्तीनें सखिमय अवघें देखिलें ॥
मग जिकडे तिकडें ऐसेंचि बोले । काम धरोनी हरीचा ॥४०॥
अवघिया सखियांच्या अंतःकरणी । शांति दिसते काय म्हणुनी ।
तयास दिसे चक्रपाणी । मज न दिसे म्हणुनि कोपे ॥४१॥
तया सविरहप्रणयकोपाचेनि योगें । पंचप्राणा धांव सवेगें ।
तेणें उष्णश्वासप्रयोगें । तापल्या दिशा ॥४२॥
तया तापांचिया पुढें । अग्नीस शीतलत्व घडे ।
आणि शीतल चंद्रासही जोडे । औष्ण्यबाहुल्य ॥४३॥
परी लोभ अत्यंत अंतरी । कीं प्रभु आलिंगावा सबाह्यभीतरीं ।
यालागीं सखियावरी । प्रेमचि स्थापी ॥४४॥
मग पाषाणातें पाहुनी । वृत्तीचिया अंगणीं ।
स्थिरता ऐसी कासयानीं । बहिणी ! तुज ॥४५॥

ऐसी मियां प्रेमभरें । सेवा केलिया सत्वरें ।
मग सांग यदुवीरें । स्वीकारिजें कीं नाहीं ॥४६॥
मी पाषाण होईन सचेतन । प्रभुमंदिरा पायरी होउन ।
तुजसारखी सेवा करीन । परी साह्य करी मज माये ॥४७॥
घडिभरी पाहे झाडाकडे । मग तुळसीस म्हणे माते येव्हडे ।
प्रफुल्लितत्व रोकडे । हरिसंगें तुज ॥४८॥
तुझा जन्म घेऊनि छाया । धरूनि रंजवीन यादवराया ।
परी जननी तव सहाया । अपेक्षिते ॥४९॥
अतिसुकुमार गोविंदचरण । माझें अद्रुत-हृदय तेंचि कानन ।
तेथ अभिमानाचे कंटक दारुण । रुततील म्हणून घाबरी ॥५०॥
द्रुतहृदयमंचकावरी । येवोनि पहुडतील पूतनारी ।
ऐसा उपाय कांही करी । जननी तुलसी ॥५१॥
घडि एक मुरलीकडे । पाहोनिया पायां पडे ।
म्हणे तुझा द्वेष येथोनि पुढें । करणार नाहीं ॥५२॥
मागीलियांची करी क्षमा । तुझा शब्द आवडे पुरुषोत्तमा ।
सखि ! मजवरील प्रेमा । वाढवी तिकडुनी ॥५३॥
कृष्णकर्णामृत :-
अयि मुरलि मुकुंदस्मेरवक्त्रारविन्द - ॥
श्वसनमधुरसज्ञे त्वां प्रणम्याद्य याचे ॥
अधरमणिसमीपं प्राप्तवत्यां भवत्यां ॥
कथय रहसि कर्णे मद्दशां नंदसूनोः ॥१॥
ओवी :-
जडचेतनाचा सहज विरोध । तुजसवें तंव खेळे मुकुंद ।
यास्तवचि तूं चेतन प्रसिद्ध । परी जड दिससी समाधीमुळें ॥५४॥
मुकुंदहास्यमुखमधुरसपान । यास्तव माय तुज नाहीं व्युत्थान ।
मीही हरिकांता परी विरहातुर म्हणून । तुजहून गौण आहे कीं ॥५५॥
कामभोगयोग्य तूं नसतां । तुज नित्य चुंबी कमलोद्भवपिता ।
यास्तव निष्काम प्रेमवार्ता । तुझे ठायी ॥५६॥

तया अमृतप्रेमाधरसमीप । गेलियाचि साक्षेप । (य२उ.१८६)
निजनादें सांगे अमूप । माझी दशा गोविंदा ॥५७॥
तूं मुखरसज्ञा म्हणून । तुझीही सेवा कराया कारण ।
विण्मूत्रादिरसज्ञा होवोन । तुम्हा दोघांचे चरण सेवीन कीं ॥५८॥
"तुझी विष्ठापंढरीराया । सारभूत माझी काया " ।
लज्जा त्यजोनी अभंगें यया । श्रीतुकाराम बोलिले ॥५९॥
तैसें करोनी अंतःकरण । मिळवो इच्छी हरीचें चरण ।
एवं वदतां वदतां मौन । प्रेमताटस्थ्यीं ॥६०॥

गुरुकरुणासखी

तेव्हां गुरुकरुणाविश्वासवृत्तिसखी । प्रभुसमीप जाऊनि निकी ।
निर्गुणांतही कर्णीं एकी । गोष्टी सांगे ॥६१॥
सद्गुरुपादविश्वासाविण । संकटीं सहाय देईल कवण ।
यालागीं तीचि जाऊन । दशा सांगे निजकन्येची ॥
गीतगोविंद : अष्टपदी
सा विरहे तव दीना ॥
माधव मनसिजविशिखभयादिव भावनया त्वयि लीना ॥धृ०॥
निन्दति चंदनमिन्दुकिरणमनुविन्दति खेदमधीरम् ॥
व्यालनिलयमिलनेन गरलमिव कलयति मलयसमीरम् ॥१॥
ओवी :-
जो भक्तरक्षणानुकूल । विरहिणीभेटी उतावेळ ।
तो गुरुविश्वासें प्रबळ । साकार होय ॥६३॥
सखी ऐसिया तयाते । जी दशा निरूपिते ।
ते सावध येथें । ऐके मना ॥६४॥
तूं माधव म्हणुनि तुझें ठायीं । दारिद्र्याची वार्ता नाहीं ।
ऐसें असोनी शेषशायी । मत्सखीं कां विरहिणी ॥६५॥
ती मदनभयेंकरून । तुझेचि ठायीं झाली लीन ।
म्हणजे स्वार्थी प्रेम तिचा नसून । तुझें चरण पुजूं पाहे ॥६६॥
निर्गुणीं जरी लीन । आहे ज्ञानसंपन्न ।

परी सगुणपरमानंदार्थ दीन । भक्तिसंपन्न ओळखे ॥६७॥
हा चंदन ब्याळाधिष्ठान । यालागीं तो विषचि म्हणून ।
निंदी वैराग्यबळेंकरून । साजिरें तव चरण मेळवावया ॥६८॥
तैसे चंद्र आणि मलयसमीर । विषय म्हणोनि खेदकर ।
ओळखोनी तव चरणांवर । प्रेम धरी ॥६९॥
संस्कृत कडव :-
अविरलनिपतितमदनशरादिव भवदवनाय विशालम् ।
स्वहृदयमर्मणि वर्म करोति सजलनलिनीदलजालम् ॥
सा विरहे तव दीना० ॥२॥ (य २ उ १८७)
ओवी :-
अंगावरी रतिवरशर । येती ते तुज न लागावे साचार ।
यालागी कोमल हृदयीं विढार । तुझिया रक्षणार्थ निर्मी ॥७०॥
संस्कृत कडव :-
कुसुमविशिखशरतल्पम्अनल्पविलासकलाकमनीयम् ।
व्रतमिव तव परिरंभसुखाय करोति कुसुमशयनीयम् ॥
सा विरहे तव दीना ॥३॥
ओवी :-
बहुतविलासरमणीया । रचितसे कुसुमशय्या ।
ते मदनबाण असूनि यदुराया । तुज मेळवाया व्रत करी ॥७१॥
भक्ति वीरवृत्ति राहोन । व्रत करी मदनशरशयन ।
झडकरीं आपुलें स्तब्धपण । सांडूनि चाल तेथवरी ॥७२॥
संस्कृत कडव :-
वहति च चलितविलोचनजलभरम्आननकमलमुदारम् ।
विधुमिव विकटविधुन्तुददन्तदलनगलितामृतधारम् ॥
सा विरहे तव दीना ॥४॥
ओवी :-
जलमय नयन जलदयुक्त । वदनकमल तीचे शोभत ।
कीं राहुदशनघायें अमृत गळत । ऐसिया चंद्रसम शोभत वदन तीचें ॥७३॥

कीं चंद्रातील अमृत । त्यासही टोचिती राहुदंत ।
यालागीं अमृताश्रयही येथ । तुजहूनि नाथ श्रेष्ठ नाहीं ॥७४॥
संस्कृत कडव :-
विलिखति रहसि कुरंगमदेन भवन्तमसमशरभूतम् ।
प्रणमति मकरमधो विनिधाय करे च शरं नवचूतम् ॥
सा विरहे तव दीना० ॥५॥
ओवी :-
नवचूतकुसुम घेवूनि करी । मृगमदें तुझी प्रतिमा मुरारी ।
लिहूनि पूजननमना करी । तुज मृदु मानोनि कुसुमसम ॥७५॥
संस्कृत कडव :-
ध्यानलयेन पुरःपरिकल्प्य भवन्तमतीवदुरापम् ।
विलपति हसति विषीदति रोदिति चंचति मुंचति तापम् ॥
सा विरहे तव दीना ० ॥६॥
ओवी :-
ध्यानेंकरूनि पाहत । तेव्हां दुष्प्राप्यही तूं वाटसी प्राप्त ।
यालागीं हांसत । आनंदभरें ॥७६॥
पुढें लयेकरूनि दिसे निर्गुण । तेथ उठूं पाहे वाचाऋण ।
तिया वृत्तीनें धरावे सगुण । हाचि छंद धरूनि रडतसे ॥७७॥
म्हणे हें विदीर्ण हृदय । अझोनी द्विधा न होय ।
यातें वाटे प्रिय । येईल पुढती ॥७८॥
कीं मियां भंगलीया क्षणीं । ही मिळेल निर्गुणीं ।
मग प्रिय-आलिंगनीं । प्रिया नव्हें ॥७९॥
ऐसीच आशा धरोन । तूं आपुलें करिसी धारण ।
तरी जड कीं चेतन । नेणवे माये ॥८०॥
जडासी सर्वदां ज्ञातता । आणि सर्वसाक्षी भगवंता ।
तरी हृदया तुझी अवस्था । ज्ञात नोहे काय म्हणुनी ? ॥८१॥
अथवा ज्ञात म्हणुनी चेतन । तरी तूंचि होवोनि गोपिकारमण ।
द्यावया अक्षय आलिंगन । समर्थ न होसि कां ?॥८२॥

कीं ही आघवी भ्रांती । भासे विप्रलंभ भगवंती ।
क्षणक्षण प्रियकरमूर्ती । आश्लेषी चित्ता ॥८३॥

अविद्येचे उपकार

मुक्तजनी तिरस्कारिली । म्हणोनि अविद्या कंटाळली ।
आतां मदाश्रयें उपजवों लागली । प्रियमूर्तीतें ॥८४॥
आणि ऐसेंचि असेल जरी । अविद्या ही सखी हो तरी ।
तिये मलीन ऐसें निर्धारी । मग मी न म्हणे ॥८५॥
कीं वियोगतन्मय अंतःकरण । संगें प्रकटतां करुणाघन ।
कठोर हृदय म्हणोनि गवेषण । नव्हे पुन्हा ॥८६॥
कीं हृदय विदीर्ण जाहलें फार । तया द्वारे पडलीं सहस्र ।
कोण्या द्वारें प्रकटावे म्हणोनि यदुवीर । राहे अंतर तटस्थ ॥८७॥
कीं जातां कोण्याही द्वारी । झणीं मी निघेन बाहेरी ।
यालागीं गुप्त अंतरींच्या अंतरीं । प्रसाद करावया मजवरी राहिला ॥८८॥
मियां शोक रोधितां जाण । हृदय फुटोनि बाहेर निघेल नारायण ।
म्हणोनि रडोन रडोन । हृदय रक्षी प्रियास्तव ॥८९॥
बंधन आणि भ्रांती । निःशेष नाहीत भगवंतीं ।
तेथ करुणाचि नाही मजपुरती । म्हणोनि रडे ॥९०॥
नातरी प्रिय करुणासागर । सिंधुसाम्यें जाहला क्षार ।
परी अमृतत्व म्हणोनि मधुर । वेद अझोनी बोलत ॥९१॥
ऐसिया नाना वृत्ती । तुजसाठीं विश्वपती ।
श्रवोनि शोकभागीरथी । माधुर्य चित्तीं आवेशे ॥९२॥
शोकेंचि एकाग्र होय मन । आणि तेथ जे जे भाव उपपन्न ।
त्या त्या भावेकरून । तत्तद् रसास्वादन करी ॥९३॥
सहज पाहे चित्राकडे । तंव मनीं वाटे ऐसें फुडें ।
उभा असोनी मजपुढें । न पाहे मजकडे प्रेमदृष्टी ॥९४॥
म्हणोनी प्रणयकोपाकार । उगाचि धरूनि करी स्थानांतर । पुढती तेथेंचि येऊनि
साचार । आर्जवें करुणाकर भेटेल म्हणुनि ताप वारी ॥९५॥

संस्कृत कडव :-
प्रतिपदमिदमपि निगदति माधव तव चरणे पतिताहम् ।
त्वयि विमुखे मयि सपदि सुधानिधिरपि तनुते तनुदाहम् ॥
सा विरहे तव दीना ० ॥७॥
ओवी :-
हे लक्ष्मीवल्लभा यदुपते । घडी घडी ऐसेंचि म्हणते ।
तूं मज नसतां जाळिते । सुधानिधि हा ॥९६॥
म्हणे सखिया अमृतकरा । सांग 'न वर्षे हालाहलधारा' ।
याचा पिता* अमधुर खरा । म्हणोनि दया नसे यातें ॥९७॥ (*खारट समुद्र)
बहुत विरहिणीचा शाप । हा माथां वाहे कलंक पाप ।
तथापि पुढती द्यावया ताप । कृतसंकल्प असे हा ॥९८॥
तुजवीण हा सुधानिधी चंद्र । कर्मिया पाठवी भूमीवर ।
अथवा स्वर्गसुधानिधि तुजवीण शारंगधर । पाठवी बंधनीं पुण्यक्षयें ॥९९॥
म्हणोनीं चालतां अथवा स्थिर असतां । मी तुझेंचि चरणीं पतिता ।
लोटांगण खेळे चालतां । स्थिर असतां नतास्मि ॥१००॥
संस्कृत कडव :-
श्रीजयदेवभणितमिदमधिकं यदि मनसा नटनीयम् ।
हरिविरहाकुलबल्लवयुवतिसखीवचनं पठनीयम् ॥
सा विरहे तव दीना ० ॥८॥
ओवी :-
हें जयदेव वचनाचें सार । ह्याचें स्वारस्य निरूपिलें समग्र ।
अन्यपदार्थनिर्धार । स्पष्ट आहे ॥१०१ ॥
ऐसिया सखिवचनेंकरून । सद्गुरुविश्वासवृत्तिसंगान ।
द्रुते चेतसि नारायण । आविर्भवे ॥२॥
तेव्हां विरहिणी वृत्ती । युगपत् चरणा झोंबती ।
आतां स्वामिया पुढतीं । न टाकावे म्हणती ऐसें ॥३॥

श्लोक :-
निजजनसुखकारं शांतिसौभाग्यसारम् ।
मधुमतिकुचचोरं नैगमं निर्विकारम् ॥
हृदयकमलभृंगं नीरदाभांगरंगम् ।
अभिनवगुणगात्रं स्वार्यपुत्रं नतास्मः ॥१॥
ओवी :-
संकटी रक्षितां । तुम्हीचि आम्हा मातापिता ।
भोजनसमयी वात्सल्ययुक्ता । सेवा करूं तुमचीच ॥४॥
शयनसमयीं पतिव्रता । होवोनि तुम्हां दान करूं सुरता ।
परी न जावें भगवंता । सांडूनिया ॥५॥
माय बाप पुत्र पती । हे सर्व भाव देवावरुती ।
तुकारामही स्थापिती । विराण्यादी नाना अभंगीं ॥६॥
श्रीतुकारामांचा अभंग - १
माझ्या मायबापें दिले दूरदेशीं । आतां कोणापाशीं तोंड वासो ॥१॥
आडवा डोंगर हा माझा वयरी । अंतरलें दूरी पांडूरंगा ॥२॥
लिहोनि पत्रिका पाठवूं कोणाहाती । वाटतसे खंती माहेराची ॥३॥
तुका म्हणे आम्ही लेकराच्या जाती । यावे रातोरातीं पांडुरंगा ॥४॥
श्रीतुकारामांचा अभंग - २
हाचि नेम माझा न फिरे माघारी । बैसलें शेजारी गोविंदाच्या ॥१॥
घर रिघोनीया पट्टराणी झालें । वरिलें सांवळें परब्रह्म ॥२॥
बळीयाचा अंगसंग झाला आतां । नाही भय चिंता तुका म्हणे ॥३॥
ओवी :-
ऐसें नामदेवाचेंही वचन । प्रत्यक्षचि घेऊं प्रमाण ।
तदनुसारें भावसंपन्न । झालिया लाज सांडून भजावा हरि ॥७॥
नामदेवांचा अभंग
मांडीवरी घेत यशोदा सुंदरी । आळवी श्रीहरी नानायुक्ती ॥१॥
तूंचि माझा प्राण तूं माझी माउली । तूं माझी बहिणूली कान्हाबाई॥२॥
गण गोत भाऊं तूंचि माझा सखा । संसार लटीका तुजवीण ॥३॥

तूंचि माझा धनी तूं माझें जीवन । चुंबीत वदन वेळोवेळा ॥४॥
ओवी :- सर्वजगत्स्पंदनेकरून । माझाही तूं चेतनमय प्राण ।
तयां प्राणातें दुग्ध पाजावयाकारण । माउली तूं ॥१०८॥
एवं मातृपितृभक्ति । निरूपिली यथा निगुती ।
'संसार लटीका तुजवीण' या युक्ती । ज्ञाने जगन्मिथ्यात्व दाविले ॥१०९॥
''तूंचि माझा धनी'' या वचनेंकरून । बोलिलें माधुर्यविंदान ।
अन्यत् स्पष्टार्थ समजून । घेइजे मना ॥११०॥
म्हणवूनि सर्वभावें तुझे ठायीं । आवडी ठेवू शेषशायीं ।
तुम्ही मोकलूनि कदाही । न जावे कोठें ॥११॥ (य२उ.१९१)
'ता मन्मनस्का' इत्यादिवचनेंकरून । गोपीविरह उद्धवा सांगे भगवान ।
परी परस्पर मिळतांचि जाण । श्रीकृष्ण होय विरहरहित ॥१२॥
परी प्रियेच्या अंतःकरणीं । संयोग झालियाही क्षणीं ।
पुढतीं जाईल कीं सोडोनी । हें वियोगभय वाटे ॥१३॥
हीच योगीं वियोगवृत्ती । दृढ धरितां गर्वोपहती ।
येथ जे परमानंदप्राप्ती । ते अनिर्वाच्या प्रीति बोलिजे ॥१४॥
एवं मुनिमतसमन्वय- । पुष्पे पूजिलें श्रीगुरुपाय ।
पति सुत गोत बाप माय । ज्ञानेश्वर मज ॥१५॥
हा ग्रंथ आवडी वाचिजे । ऐसे मियां कवणा म्हणिजे ।
मजहूनि वरिष्ठ सहजे । अवघेचि आथी ॥१६॥
म्हणवोनि 'बोले तैसा चाले' । या तुकारामवाक्यान्वये वहिले ।
मियांचि पाहिजे केलें । सेवन याचें ॥१७॥
माझा मियांचि अनुभवावा । आणि जिया मजसमान जीवा ।
त्यांही अनुमोदनी भरावा । प्रेमें आणि निर्विघ्नत्वें ॥१८॥
मम सर्वस्व ज्ञानेश्वरजननी । हें ग्रंथरहस्य अंगीं पाजोनी ।
अखंड ठेवोनि तुझिया चरणीं । करवीं दास्य ॥११९॥
॥ हरिः ॐ तत्सत् श्रीमत्सद्गुरुज्ञानेश्वरकृपाप्रसादे ओवीछंदबद्धे प्रीतिनर्तने
माधुर्याभिनये मुख्यभक्तरहस्यवर्णनं नाम षष्ठः पदन्यासः ॥
॥ श्रीमत्सद्गुरुज्ञानेश्वरमहाराजार्पणमस्तु ॥